

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2017 metai

1

LI

Vilnius 2017

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2017

1

Vilnius 2017

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2017

1

Vilnius 2017

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ

Projekto finansavimo sutartis Nr. LIP-074/2016

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznaneje

Zigmantas KIAUPA

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Joachim TAUBER

Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Подготовили А. Л. Хорошкевич (отв. ред.), С. В. Полехов, В. А. Воронин, А. И. Груша, А. А. Жлутко, Е. Р. Сквайрс, А. Г. Тюльпин, т. 1–2. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2015. Т. 1 – 864; Т. 2 – 522 с.: CIV с. ил., карт. ISBN 978-5-91244-137-0

Viduramžių istorijos šaltinių leidėjai vykdo taurią misiją rinkdami, apdorodami bei skelbdami retus, dažnai sunkiai prieinamus, nelengvai perskaitomus plačiai po pasaulio rankraščių saugyklas išblaškytus raštijos paminklus, taip palengvindami jų naudojimą istorijos tyrimuose. Tačiau kartu leidėjų pečius užgula didelė atsakomybė ne tik deramai parengti publikuojamų šaltinių tekstus, bet ir įvilkti juos į tyrėjams patogų šaltinių aprašymo ir komentavimo drabužį.

Neseniai pasirodęs grupės Rusijos ir Baltarusijos istorikų parengtas dvitomis „Polocko raštai“ vargu ar gali būti vertinamas vienareikšmiškai. Šio leidinio pagrindą sudaro dar 1977–1989 m. šviesios atminties Annos Choroškevič¹ surinktas ir publikuotas šešių tomų to paties pavadinimo leidinys. Tuometinio leidinio poligrafinė kokybė buvo tragiška – iš esmės tai buvo mašinėle atspausdinti tekstai, padauginti rotaprintu ir platinti labai nedideliu tiražu. Dėl prastos spaudos kokybės kai kurie Polocko raštų egzemplioriai buvo beveik neįskaitomi. Todėl istorikų noras atnaujinti leidinį yra visiškai suprantamas: siekta padorios poligrafinės kokybės ir, žinoma, naudojantis proga, norėta jį papildyti naujais dokumentais bei moksliniais komentarais, kurių senajame leidime iš esmės nebuvo.

2015 m. „Polocko raštų“ leidinio struktūra yra neįtikėtina sudėtinga. Pristatydami knygą leidėjai džiaugėsi, kad jame panaudoti naujausi šaltinių leidybos metodai. Išties, naujovių tiek archeografinė prasme, tiek ir lyginant pastarajame leidinyje publikuotą

¹ Rusų istorikė Anna Choroškevič (Анна Леонидовна Хорошкевич) (1931–2017) priklausė labai nedideliame Lietuvos Didžiąja Kunigaikštystėje besidomėjusių Rusijos istorikų ratui, todėl tai didelė netektis ir Lietuvos istorijos mokslui. Ji spėjo išvysti atnaujiną „Polocko raštų“ leidinį.

medžiagą su senuoju leidiniu, yra daug. Bet ar visos naujovės buvo būtinos? Ar visos buvo tinkamai panaudotos?

Pirmasis tomas prasideda įvadu, kuriame apibūdinamos publikuojamų dokumentų originalų ir nuorašų saugojimo vietos bei rinkiniai. Prie įvado pridėti papildomi straipsniai, kuriuose aptariamos dokumentų atrankos bei publikavimo taisyklės. Pirmajame straipsnyje (p. 27–32) teigiama, kad leidinyje publikuojami 1263–1511 m. (t. y. seniausi) dokumentai, iliustruojantys Polocko ir jo žemės istoriją. Atrenkant dokumentus didžiausias dėmesys buvo kreipiamas į tai, kad jie būtų sudaryti Polocke arba jam adresuoti (p. 27). Čia verta pastebėti, kad didžioji dalis publikuotų dokumentų yra skirti Polockui, o ne jame sudaryti, bet yra ir tokių, kurie nei buvo sudaryti Polocke, nei jam skirti. Tame pačiame straipsnyje trumpai aptariamos rinkinio dokumentų rūšys: laiškai (ypač Polocko susirašinėjimas su Rygos miesto savivaldos institucijomis), Lietuvos didžiojo kunigaikščio teismų raštai, privačių asmenų pirkimo–pardavimo raštai ir t. t.

Deja, teksto autoriai tik labai lakoniškai aptaria pastarojo ir senojo „Polocko raštų“ leidinių turinio skirtumus. Užsimenama apie 17 dokumentų, kurie šiame leidinyje publikuojami apskritai pirmą kartą, ir apie du senojo leidinio dokumentus (nr. 251, 295), kurie klaidingai buvo priskirti prie Polocko žemės istorijos šaltinių, todėl į naująjį leidinį nepakliuvo. Tokio pristatymo tikrai nepakanka, nes senojo ir naujojo leidinių kompozicijos santykis niekur nėra apibūdintas. Žinoma, kai kuriuos dalykus galime sužinoti vartydami įvadinį straipsnių puslapius, bet kitus teks susiskaičiuoti patiems skaitytojams. Taip apsižiūrėjus paaiškėtų, kad leidinyje yra 482 numeruoti dokumentai arba jų paminėjimai (*упоминание*). Tačiau kai kurie dokumentai „dubliuojasi“. Pvz., dokumentas nr. 226: tai 1478 m. Polocko sutartis su Ryga ir rinkinyje pateikiami abiejų miestų variantai, pažymėti romėniškais skaičiais I ir II bei publikuojami vienas šalia kito. Dar didesnę painiavą sukelia kai kurių dokumentų ar jų ištraukų numeravimas ne tik skaičiais, bet ir raidėmis. Beje, tokių „dokumentų“ tarpusavio ryšys yra sunkiai suvokiamas. Pvz., dokumente nr. 435 (p. 586–588) rasime 1508 m. buvusio Rygos stačiatikių bažnyčios šventiko laišką Rygos miesto tarybai. Šalia šio dokumento publikuojamos keturios ištraukos (numeracijoje atitinka 435 a, б, в, г) iš Lietuvos Metrikos 8-osios užrašymų knygos, kurių tekstai niekuo, išskyrus 1508 m. datą, nesusiję su pirmuoju. Bandydami ieškoti paaiškinimo antrajame leidinio tome, kur paskelbti pirmajame tome publikuotų dokumentų komentarai, nusivilsime – pastarasis dokumentas yra be komentaro. Taigi tokie dokumentai ir ištraukos yra savarankiški, todėl turėjo būti skaičiuojami bendrai, o ne kaip to paties dokumento paminėjimai.

Ieškant atsakymo į klausimą, kiek vis dėlto dokumentų sudaro rinkinį, akys kryps ta į turinį. Deja, jame nurodyta tik bendra dokumentų tekstų dalis tome be dokumentų anotacijų. Anotacijos pateiktos chronologiniame dokumentų sąrašė, tad vėlgi neatsako į iškilusį klausimą. Nebelikus jokios kitos vilties, publikaciją sudarančias dalis skaitytojui tenka susiskaičiuoti pačiam. Taigi, kukliais (ir galbūt ne be klaidų) mano skaičiavimais,

leidinyje šalia 482 numeruotų ir 6 dokumentų prieduose yra pateikti dar 108 dokumentai ar jų fragmentai. Tad bendrai turime 596 dirbtinai į vieną krūvą sudėtus Polocko istorijos šaltinius. Tokiu pat būdu suskaičiavau, kad 94 (tarp jų 5 į priedus įtraukti dokumentai) iš jų nebuvo publikuoti senajame „Polocko raštų“ leidinyje.

Publikavimo taisyklėms aptarti skirtame straipsnyje (p. 33–41) šalia jau įprastinėmis tapusių rusėniškų, lotyniškų ir lenkiškų šaltinių publikavimo taisyklių pristatymo atsiranda kelios Lietuvos istorijos šaltinių leidybai nebūdingos naujovės. „Polocko raštų“ leidėjai dokumentų aprašuose (legendose) pateikia dokumentų originalų paraščių pločius, tarpų tarp eilučių dydžius, bei, kas labiausiai išskiria šį leidinį, aptaria originalių dokumentų sulankstymo būdą. Tam legendose braižomi santykinai dokumentų dydį atitinkantys stačiakampiai, kuriuose pažymimos lenkimo linijos ir tarp jų atsiradę lapo laukai. Beje, pastarieji, nors beveik be išimčių yra stačiakampiai, leidėjų kažkodėl vadinami kvadratais. Legendose aprašyti kiekvieno tokio stačiakampio matmenys. Žinoma, šaltinių leidėjai visad stengiasi kuo labiau priartinti publikaciją prie originalo, bet šiuo atveju sunku pasakyti, ar tikrai dokumento lankstymo ypatybių pristatymas nėra perteklinis. Juo labiau kad jis funkcionuoja pats savaimė, niekaip nesusijęs su publikuojamu tekstu: nenurodytos teksto dalys įrašytos viename ar kitame stačiakampyje. Tiesa, dokumentų legendose nurodoma, kuriame stačiakampyje įrašyti dorsaliniai įrašai ar archyvavimo pobūdžio pastabos. Bet ar dėl jų padėties dokumento antroje pusėje leidėjams buvo verta įdėti tiek daug skaitytojui niekuo nepagelbstinčio darbo? Ko gero, ne. Juo labiau kad leidinio pabaigoje (p. 727–733) pridedamos raštų lankstymo į vokus iliustruojančios schemas ir nuotraukos.

Rusėniškų tekstų publikacijose irgi matomos kelios iki šiol retai naudotos priemonės. Pirmiausia leidėjai nepasibodėjo sužymėti eilučių pabaigas žyminčių ženklų (stačių brūkšnių). Tai sena ypač vertingų naratyvinių šaltinių ir literatūros paminklų leidyboje naudojama praktika. Vargu ar buvo būtina taikyti ją čia, ypač tais atvejais, kai buvo atkuriamas nuorašų (tarkime, Lietuvos Metrikos aktų), o ne originalių dokumentų tekstas.

Kaip perdėtą užsižaidimą galima vertinti ir senuose kirilica parašytuose tekstuose naudotų taškų (ar į juos panašių ženklų) perkėlimą į publikaciją. Žinoma, šie ženklai, matyt, buvo reikšmingi garsiai skaitant, bet jie nekeičia šaltinio turinio, kita vertus, juos galima pamatyti ir šio leidinio antrajame tome skelbiamose originalų nuotraukose.

Likusią pirmojo tomo dalį sudaro dokumentų publikacijos (kartu su priedais p. 55–676); vandenženklų katalogas (p. 677–698); antspaudų katalogas (p. 699–724), tarp jų su spalvotomis nuotraukomis; jau minėtų raštų lankstymo į vokus pavyzdžių nuotraukos ir schemas (p. 727–733); chronologinis dokumentų sąrašas (p. 735–763); vardų, vietovardžių rodyklės (dalykų rodyklei vietos nebeliko), naudotų rankraščių archyvų fondų ir pagrindinių publikacijų sąrašai (p. 765–851). Iš pastarųjų aiškėja, kad didžioji dalis medžiagos buvo paimta iš dviejų natūraliai susiklosčiusių archyvų: Rygos magistrato archyvo, kuriame išsiskyrė

specifinis fondas *Mascowitica–Ruthenica*, bei Lietuvos Metrikos. Bendrai paėmus, dauguma leidinio dokumentų ne kartą leisti, bet dėl minėtos dviejų archyvinių rinkinių svarbos didžioji dalis „Polocko raštų“ buvo publikuota daugiatomiaame *Liv-, est- und curländisches Urkundenbuch nebst Regesten* (127 chronologiškai ankstyviausi dokumentai). Tuo tarpu Lietuvos Metrika perima estafetę XV a. pabaigoje. Iš likusių 469 leidinyje publikuotų dokumentų net 281 jau buvo publikuotas įvairiuose Lietuvos Metrikos leidiniuose.

Antrojo leidinio tomo pagrindą sudaro pirmame tome spausdintų dokumentų komentarai (iki 324 p.). Kai kurių Polocko žemei svarbesnių dokumentų aptarimas prilygsta originaliems tiriamiesiems straipsniams, pvz., 1511 m. Zigmanto Senojo Polockui suteiktai regioninei privilegijai aptarti skirta 19 puslapių (p. 297–315). Visgi daugumos dokumentų komentarai nėra labai dideli. Tiesa, į akis krenta nekomentuojamų dokumentų antraščių (anotacijų) įtraukimas į leidinį. Susidaro įspūdis, kad jos tik be reikalo užima vietą. Kita vertus, komentaruose yra painiavos. Antai puslapis 270 baigiasi 435 dokumento antrašte, o po jo išdėstytos 447, 448, 456 dokumentų antraštės ir 458 dokumento komentaras, po ko pasirodo 436 dokumento komentaras (p. 273). Po jo likusių komentarų numeracija vėl tampa nuosekli. Puslapyje 282 vėl randame 458 dokumento antraštę, po kuria parašyta „žr. 434 komentarą“. Tačiau jame – tik dokumento antraštė be komentaro. Sunku pasakyti, ką tuo norėjo pasakyti sudarytojai.

Po komentarų publikuojami du tekstai: nedidelis Vasilio Voronino ir Sergejaus Polechovo straipsnis, apžvelgiantis Polocko žemės istoriografijos raidą 1985–2014 m. (p. 327–330), ir platus A. Choroškevič straipsnis „Polocko raštai kaip istorijos šaltinis“ (p. 331–408). Pastarasis palieka gana keistą įspūdį. Ne tik todėl, kad ir taip perkrautoje leidinio struktūroje be jo buvo galima apsieiti, bet ir todėl, kad tekste jaučiama XX a. vidurio Sovietų Rusijos istorijos mokslo dvasia: į paviršių vėl iškeliamos sovietinio marksizmo klišės (feodalai, feodalizmas), Rusia tolygi Rusijai, naudojama senstelėjusi istoriografija ir pan.

Antrojo tomo 411–416 puslapiuose įdėta „Pagalbinė medžiaga“, t. y. Polocko kunigaikščių, vietininkų ir stačiatikių vyskupų sąrašai. Jie išties sudaro leidiniui būtiną informacinį priedą. Po jo yra įklijų pluoštas su atskira romėniškų skaitmenų paginacija (I-CIV) be pavadinimo. Pirmoji – Polocko žemės žemėlapis XVI a. pradžioje. Iš jo sužinome, kad tuo metu Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje egzistavo Rusios valstybė (*Русское государство*). Toliau esančiose II-CIV įklijuose yra spalvotos raštų ir dokumentų fragmentų nuotraukos. Jos kartu su žemėlapiu turi bendrą paginaciją, bet nuotraukos sunumeruotos atskirai. Ir ši numeracija nesusijusi su dokumentų numeravimu. Kuris iš publikuotų dokumentų vaizduojamas nuotraukoje, sužinome iš paantraštės pabaigoje į skliaustelius įkeltų nuorodų. Didžiausia bėda, kad įklijoje nuotraukos išdėstytos nesilaikant publikuojamų dokumentų eiliškumo, todėl ieškoti publikuotą dokumentą atitinkančios originalo nuotraukos kartais tampa labai sunku. Glumina ir paskutinė CIV puslapyje įdėta nuotrauka, iš kurios paantraštės neaišku, ar ji kaip nors susijusi su pirmo-

jo tomo šaltinių tekstais. Toliau išdėstytos publikacijos dalys dar labiau sujaukia leidinio struktūrą. 417–423 p. pristatytos garsiausių Polocko bajorų ir miestiečių genealoginės lentelės (iš viso 11). Žinoma, tai ne pati svarbiausia pagalbinė medžiaga, bet kodėl ji neatsidūrė šalia jai pagal prigimtį artimų pareigūnų sąrašų? Neaišku, kuo šios giminės svarbesnės už tas, kurių genealoginiai medžiai nepublikuojami.

Toliau tome yra skyrius „Žemėlapiai ir iliustracijos“. Čia publikuotos trys kartoschemos ir vėl rodo neatidą ir nejautumą sudėtingiems Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės etniniam procesams. 426 p. esančiame žemėlapyje rasime gražiai lietuvišką fonetiką atspindinčius pavadinimus: Neris (*Нерис*) ir Dubysa. Bet šalia jų puikuoja *Kroži*, *Vidukli*, *Airio-gala* ir viską karūnuojantis Niomanas (*Нёман*). Kito (427) puslapio kartoschemoje padėtis geresnė – Nemunas pagaliau vadinamas savo vardu (*Нямунас*), na ir su Neries pavadinimu pasielgta ne taip jau blogai (*Нярис*), bet užtat Nevėžis (ankstesniame žemėlapyje pavadintas *Невежис*) kažkodėl tapo *Невяжа*. Iš viso to, dar ir prisimenant spalvotąjį (ir, matyt, dėl to nuo šių kartoschemų atskirtą) Polocko žemės žemėlapi, tampa aišku, kad žemėlapių sudarytojai su lietuviškais vandenvardžiais ir vietovardžiais žaidžia rusišką ruletę. Jiems gal ir linksma, bet nesunku susivokti, kad Lietuvoje į tai negali būti pažiūrėta pro pirštus.

Chaotiškos sandaros ženklų yra ir toliau. Puslapiuose 428–473 matome visišką vadinamųjų žemėlapių ir iliustracijų maišalynę. Čia publikuojamos, beje, kažkodėl tęsiant spalvotų iliustracijų (bet ne jų paginacijos) numeraciją, nespalvotos pirmajame leidinio tome skelbtų dokumentų nuotraukos (p. 428–468) Tačiau ir tarp jų atsiranda visai kitokios rūšies iliustracijų (pvz., p. 443, 469 ir t. t.). Visiškai akademinė prasme nesuprantami yra 472–473 p. publikuoti A. Choroškevič nupiešti Rygos miesto pastatų piešiniai.

Ar galime sakyti, kad leidinys nevykęs? Manau, ne. Mokslinė prasme jame daug drybių: išspręstos senojo leidinio poligrafijos problemos, pateiktos daugumos originalių dokumentų ir antspaudų nuotraukos, išversti lotyniškai ir vokiškai tekstai, atsirado dokumentų tekstų komentarų ir t. t. Todėl neabejoju, kad leidinys bus naudingas tyrėjams, nors jo svoris taps iššūkiu jų riešams. Ir tai nėra vienintelė naudojimąsi juo apsunkinanti aplinkybė. Nenagrinėjant dokumentų turinio, siūlyčiau atkreipti dėmesį į tuos taisytinus leidėjų darbo aspektus, kurie gali praversti ateityje.

Tai, kad leidinyje šalia originalių raštų tekstų kaip atskiri dokumentai publikuoti įvairūs nepilno formuliario privatūs ir ne visai su Polocku susiję šaltiniai (pvz., raštas nr. 16), leidžia teigti, kad pagal sudėtį knyga greičiau panaši į duomenų bazę, o ne į akademinį leidinį. Visa ši netiesiogiai su Polocku susijusi arba smulki medžiaga galėjo būti aptarta komentuose ir dokumentus lydinčiame aprašomajame aparate.

Visiškai nepaaiškinamas komentarų ir originalių raštų nuotraukų, antspaudų bei vandenženklų atskyrimas nuo dokumentų tekstų. Šia bėdą dar labiau užaštrina dokumentų, komentarų ir įvairių priedų numeracijos chaosas. Dėl viso to, pirmą kartą atsivertus leidinį, apima neviltis ir norisi šaukti: kodėl viskas taip išblaškta?!

Leidinyje bandoma keisti rusų istoriografijoje nusistovėjusių vietovardžių rašybą. Bene labiausiai į akis krenta Vilniaus pavadinimas, kuris iš įprasto *Вильна* tapo *Вилня*. Sudarytojai tokį pasirinkimą aiškina pastarosios formos artumu originaliam užrašymui šaltiniuose. Su tuo galima sutikti, juo labiau kad ji geriau perteikia miesto pavadinimo lietuvišką etimologiją. Tačiau, jei leidėjai atrado drąsos keisti miesto pavadinimą, kodėl jos pritrūko taisyti, nors ir senai nusistovėjusią, bet etimologiškai klaidingą rusišką kunigaikščio Lengvenio vardo rašybą ir toliau jį vadindami Lugveniu (*Лугвень*). Šitas neatitikimas ypač krenta į akis 36 dokumente – vokiško rašto publikacijoje, kurioje kunigaikščio vardo užrašymo forma yra Lyngweyenen, bet šalia jo publikuotame vertime į rusų kalbą vis tiek – *Лугвень*. Taigi ir čia leidėjai nesugebėjo (o gal nenorėjo?) nuosekliai laikytis jų pačių skelbtų publikavimo principų.

Keblumų kelia ir leidinio pavadinimas – Polocko „gromatos“ (sic!). Šį nuo rusėniško *гromота* kilusį barbarizmą čia verta trumpam prikelti, kad išsiaiškintume jo tikrąją reikšmę. Išties „gromata“ kaip rašto sąvoka funkcionavo XIV–XV a. Lietuvos didžiųjų kunigaikščių raštinėje, į kurią pakliuvo iš rusėnų kunigaikščių raštinių (tarp jų ir Polocko). XV a. ji naudota ir stiprėjančių Maskvos didžiųjų kunigaikščių kanceliarijoje. Tuo tarpu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje jau XV a. pradžioje ją pamažu ėmė išstumti, matyt, iš Lenkijos karalystės kanceliarijos perimta „rašto“ (rusėniškai *лист*) sąvoka, kuri ir buvo plačiausiai vartojama XV–XVI a. Pirmasis „Polocko raštų“ leidimas buvo sumanytas kaip savotiška analogija tuo metu Sovietų Rusijoje leistiems Naugardo ir Pskovo, Naugardo beržo tošies raštų ir pan. rinkiniams. Į tai, kad Polocko istorijos šaltiniai nepriklausė maskvietiškai raštijos tradicijai ir netgi nuo jos tolo, nebuvo kreipiama daug dėmesio. Polocko dokumentai buvo suvokiami kaip rusų kultūros paminklai ir juos klasifikuojant vartojama dar carinės Rusijos laikais nusistovėjusi terminologija (beje, jos atgarsiai gana aiškiai juntami ir pastarajame „Polocko raštų“ leidinyje). Taip vyko Polocko praeities mokslinė rusifikacija, kuri ir dabar Rytų Europoje dažnai suvokiama kaip savaime suprantamas reiškinys. Bet tai, kad ši raštija priklausė regioninei rusėnų (ne maskvėnų ir rusų) kultūrai, dėl Lietuvos valdymo patyrusiai vis stiprėjančią Vakarų civilizacijos įtaką, nėra tik kultūrinės raidos smulkmena. Pirmajame „Polocko raštų“ leidime į tai iš esmės nebuvo atsižvelgta. Pastarojo leidinio sudarytojai pastebėjo minėtus „rašto“ sąvokos neatitikimus, todėl sudarinėdami dokumentų anotacijas iš esmės juos ištaisė. Tačiau žvelgiant į turinį aiškėja, kad „Polocko gromatų“ rinkinyje „gromatos“ tesudaro mažą publikuojamų dokumentų dalį. Gal vertėjo pakeisti leidinio pavadinimą į mažiau įpareigojantį, pvz., „Polocko istorijos šaltiniai“? Dabartinis pavadinimas ne tik neatitinka turinio, bet ir palaiko istorijos matymą, kuriame nėra skirtumo tarp rusėno ir ruso, o rusėnų žemių įjungimas į Rusijos valdytas suvokiamas kaip istorinis dėsningumas.

Eugenijus S a v i š č e v a s
(Vilniaus universitetas)

Samuelio Boguslavo Biblija, t. III: Chylinskio Biblijos istorijos šaltiniai. Sudarė ir parengė Gina Kavaliūnaitė. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2015, 628 p. ISBN 978-609-4596-28-5

Biblijos vertėjo į lietuvių kalbą Samuelio Boguslavo Chylinskio gyvenimo istorija, veikla ir pats Biblijos vertimas laukė istorikų ir kalbininkų dėmesio 300 metų, o Lietuvos kalbininkų ir istorikų – apie 320 metų. Lemtis jam ir gyvam, ir mirusiam buvo labai rūsti. Tai savo darbais ėmėsi sklaidyti Gina Kavaliūnaitė Hoelvet.

Kiekviena save gerbianti tauta ne be pagrindo daug dėmesio skiria Šv. Rašto vertimams į gimtąją kalbą ir jų tyrinėjimams. Biblijos vertimas yra rimtas išbandymas kalbos būklei, jos leksikos ištekliams, vertėjo ir jo aplinkos mentalitetui. Kartu toks vertimas yra rimtas ir sunkus darbas: tai ir kalbos išteklių turinimas, vieno ar kito lygio kalbos norminimas, jos lygiavimasis į kitų kalbų galimybes perteikti Biblijos teksto daugiaplaniškumą, vaizdinių sistemą, kalbos raiškos galimybių plėtimas. Biblijos vertimai atskleidžia to meto bažnytinės leksikos, teologinės kalbos pasirengimą ir tobulina kalbą. Kultūros ir kalbos istorikams senieji Biblijos vertimai yra neprilygstamas šaltinis tyrimams.

Tad sunku pervertinti Ginos Kavaliūnaitės Holvoet užsibrėžto darbo reikšmę. Aptariamas tomas yra plataus užmojo dalis. Jau parengtas spaudai ir išleistas pirmas tomas: Senojo Testamento lietuviško vertimo ir olandiško originalo faksimilės¹, antrajame tome numatyta parengti ir pakartotina² išleisti S. B. Chylinskio vertimo Naujojo Testamento rankraščio faksimilės, parengti skaitmeninį publikacijos variantą, o trečiame tome teikiama su S. B. Chylinskio biografija, veikla, Biblijos vertimu į lietuvių kalbą ir vertimų istorija iki pirmojo Naujojo Testamento vertimo paskelbimo 1701 m. susiję istoriniai dokumentai.

Gina Kavaliūnaitė trečiajame tome surinko jau skelbtus dokumentus, taip pat įvestus į mokslinę apyvartą ir jos pačios surankiotus daugelyje Europos bibliotekų rankraštytų ir archyvų, t. y. teikiama istorinių šaltinių visuma. Tomą sudaro dokumentų faksimilės, perrašai, jų vertimai į lietuvių ir anglų kalbas, dalykiniai ir archeografiniai komentarai. Prie daugelio dokumentų yra informacija, ar jie buvo skelbti, ar ne, prie visų nurodoma, iš kur jie skelbiami. Šios dalies informacijose apie kitų tyrėjų panaudotus dokumentus

¹ *Samuelio Boguslavo Biblija. Senasis Testamentas*, t. I: *Lietuviško vertimo ir olandiško originalo faksimilės*, parengė G. Kavaliūnaitė, Vilnius, 2008, 912 p.

² *Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament*, t. 2: *Tekst*, wyd. Cz. Kudzinowski, J. Otrębski, wstęp S. Kot, J. Otrębski, Cz. Kudzinowski, Poznań, 1958; *Biblia Litewska Chylińskiego. Nowy Testament*, t. 3: *Indeks*, wyd. Cz. Kudzinowski, Poznań, 1964; *Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament*, t. 1: *Fotokopie*, wyd. Cz. Kudzinowski, Poznań, 1984. Deja, išspausdintos fotokopijos yra blogos kokybės, daugelyje vietų tekstas neįskaitomas ir sunkiai gali būti panaudojamas darbui. Todėl pagrįstas yra G. Kavaliūnaitės ketinimas išleisti kokybiškas Naujojo Testamento faksimiles.

pasitaiko vienas kitas netikslumas, tačiau knygos vertės tai nemažina. Dokumentus iš lotynų, anglų, olandų, lenkų, prancūzų, vokiečių kalbų vertė Eugenija Ulčinaitytė, Stephenas Rowellas, Axelis Holvoet ir Gina Kavaliūnaitė. Drąsiai galime sakyti, kad parengtas išsamus istorijos šaltinių korpusas apie S. B. Chylinskio gyvenimą, veiklą, jo aplinką ir Biblijos vertimą. Šią visumą įvairiais kampais gali tirti ir kultūros istorikai, ir kultūros sociologai, ir kalbos istorijos specialistai. Ypač džiugu, kad istorinių šaltinių publikacijos knygą kvalifikuotai parengė kalbininkė, kuri atliko ir istoriko, ir kalbininko darbą. Aptariamame tome susumuojama iki XXI a. antrojo dešimtmečio surasta informacija apie S. B. Chylinskio biografiją ir veiklą, bet svarbiausia – iš esmės mūsų turėtas žinias papildė pačios G. Kavaliūnaitės surasti dokumentai.

Knyga pradeda išsamiau įvadą apie šaltinių atrankos kriterijus, aptiriamos jų teminės grupės, publikacijos principai, saugojimo vietos. Sudarytoja apibūdina S. B. Chylinskio kultūrinę aplinką jam mokantis Kėdainiuose, su asmeniniu gyvenimu ir veikla susijusius šaltinius, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės evangelikų reformatų sinodo pastangas gauti Anglijos bažnyčios paramą, skelbiami šaltiniai apie tos paramos organizavimą, apie Jono Kristupo Krainskio veiklą Anglijoje ir grįžus į Lietuvą, dokumentai apie sinodo pasiuntinio į Angliją Mikalojaus Minvydo veiklą ir pastangas tęsti lietuviškos Biblijos spausdinimą.

Knygą sudaro 102 įvairaus pobūdžio dokumentai. Pirmą kartą istoriografijoje skelbiamas visas mums žinomas paties S. B. Chylinskio rašytinis palikimas: Biblijos vertimo tekstai, jo knygelės ir laišakai. S. B. Chylinskis, Londone rengdamas viešąją anglų ir specialiai londoniečių nuomonę, kad ji būtų palanki rinkliavoms lietuviškos Biblijos vertimui ir jo spausdinimui, išleido dvi knygeles: iš jų tik viena jau buvo skelbta „Knygotyroje“. Šiame tome skelbiami abiejų knygelių tekstai: „Biblijos vertimo į lietuvių kalbą pagrindimas“ (*An Account of the Translation of the Bible into the Lithuanian Tongue, Into which Language the Scriptures were as yet never Translated: With a copy of the Testimoniall given to the Translator, and of the Approbation of his undertaking, by several Reverend Doctors of Divinity, with the Professors of the same, and other Persons of Note*, Oksfordas, 1659), „Atlikto Biblijos vertimo į lietuvių kalbą pagrindimas“ (*Ratio institutae translationis Bibliorum in linguam Lithuanicam, in quam nunquam adhuc Scriptura sacra est versa, ex quo fidem Christianam, ab conjunctionem Magni Ducatus Lithuaniae cum Regno Poloniae*, Oksfordas, apie 1660/1661). Pastaroji buvo pirmosios knygelės, parašytos anglų kalba, pataisytas, papildytas lotyniškas leidimas. Šių leidinių kontekstui labai svarbus yra parengėjos surastas ir skelbiamas J. K. Krainskio „Pasaikojimas apie apverktiną Kristaus bažnyčios, išpažįstančios protestantų tikėjimą, padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“ (Londonas, 1661). Pirmieji tekstai mums svarbūs tuo, kad pats vertėjas argumentavo, kodėl reikia versti Bibliją į lietuvių kalbą, o ją pradėjus spausdinti pagrindė atlikto vertimo spausdinimo būtinybę. J. K. Krainskio knygelė ir

pakartotinai skelbiama jo ataskaita Vilniaus reformatų sinodui apie Biblijos spausdinimą Anglijoje iš dalies atskleidžia Biblijos spausdinimo sustabdymo priežastis. Pirmiausia išryškėja skirtingi prioritetai požiūriuose į Biblijos lietuvių kalba svarbą: J. K. Krainkis atstovavo tai sinodo asmenų grupei, kuriai buvo svarbiausia lėšos pastatų remontui, o ne Šv. Rašto vertimui – tikėjimo pagrindų tvirtinimui. Labai vertingas informacijos šaltinis yra paskelbti penki S. B. Chylinskio laišškai: 1659 m. vasario 7 d. Henriui Wilkinsonui (įžymiam Anglijos bažnyčios pamokslininkui, kurį laiką Oksfordo universiteto teologijos profesoriui), 1660 m. birželio 1 d. Robertui Boyle'ui (moderniosios chemijos pradininkui, rėmusiam Biblijos vertimus į negausių tautų kalbas), 1662 m. spalio 4 d. Richardui Browne'ui, 1662 m. spalio 4 d. ir 1664 m. spalio 19 d. Johnui Wallisui (Oksfordo geometrijos profesoriui, vienam iš *Royal Society* steigėjų). Šių laiškų turinį papildė 11 surastų S. B. Chylinskio globėjų tarpusavio korespondencijos fragmentų. Juos parengėja surankiojo iš įvairių leidinių, kuriuose jie buvo skelbti, tačiau nepateko į S. B. Chylinskio biografijos ir veiklos tyrėjų akiratį. Laiškai yra labai informatyvūs ir S. B. Chylinskio biografijai, jo pažiūroms, ryšiams su Londono intelektualiu elitu pažinti, ir kai kurių Oksfordo profesorių požiūriams į gimtosios kalbos vartojimą bažnyčioje suprasti, teikia žinių apie Biblijos spausdinimo istoriją ir apibūdina vertėjo kultūrinę aplinką. S. B. Chylinskio veiklos intelektualinei aplinkai pažinti vertingi parengėjos sukomplektuoti ir paskelbti daugelio Anglijos ir Olandijos intelektualų laišškai, kuriuose aptariama ar minima vertėjo veikla, svarstomas Biblijos lietuvių kalba reikalingumas, aptariami žingsniai, kurių reikia imtis darbui pabaigti. Iškyla spalvingas Anglijos eruditų minčių, siekių paveikslas, jų suinteresuotumas bažnyčios dvasine veikla, jos pagrindu – Šv. Rašto pažinimu. Kartu tai neprilygstama medžiaga Lietuvos ir Anglijos, Lietuvos ir Nyderlandų kultūriniais ryšiams pažinti. Tuos ryšius atskleidžia Franekerio, Oksfordo bei kai kurių Londono kolegijų profesorių, dėstytojų rekomendacijos Biblijos vertimą spausdinti. Jose jaučiamas geranoriškumas, supratimas, kad kiekviena kalba, nors ja kalba ir negausi tauta, yra verta paramos.

Ypač įdomūs yra G. Kavaliūnaitės surasti ir paskelbti Anglijos slaptosios valstybės tarybos dokumentų (memorandumų, protokolų) 1661–1664 m. fragmentai apie lėšų rinkimą S. B. Chylinskio Biblijos vertimui ir spausdinimui, Anglijos karaliaus Karolio II įsakas, skelbiantis rinkliavą lietuviškos biblijos vertimui ir nuo karo nukentėjusioms Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bažnyčioms remti. Parengėja surado Anglijos bažnyčiose vykusios rinkliavos Lietuvai įrašus ir ataskaitas apie surinktas lėšas parapijose. Dabar žinome, kurios parapijos yra parėmusios knygą lietuvių kalba.

Yra dar viena sistemingai surinktų ir paskelbtų dokumentų grupė: Lietuvos evangelikų reformatų provincinio sinodo Vilniuje, konvokacijų Kėdainiuose, partikuliarinių sinodų Šiluvoje ir kt. protokolų įrašai, kanonai, memorialai, kuriuose minimas S. B. Chylinkis arba jo Biblijos vertimo reikalai. Tokiu būdu sudarytoja pateikė išsamų vaizdą, kiek ir kuo rūpinosi Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčia Biblijos vertimo į lietuvių kalbą

byloje: matyti, kaip rūpintasi S. B. Chylinskio išlavavimo reikalais, kaip sinodas reagavo į žinią apie jau išverstą Bibliją į lietuvių kalbą, kokie buvo prioritetai XVII a. ketvirtajame dešimtmetyje ir kaip jie keitėsi XVII a. vidurio karams ir suirutei nuniokojus kraštą.

Iki G. Kavaliūnaitėi pradėdant S. B. Chylinskio Biblijos vertimo ir jo istorijos tyrimus, nežinojome tikrosios vertėjo mirties datos ir aplinkybių. Nuvykusi į Londoną ir patyrinėjusi S. B. Chylinskio kelius ten, ji rado Šv. Egidijaus už Luošių vartų bažnyčią ir joje išlikusią krikšto, santuokų ir mirčių registrų knygą, kurioje įregistruota S. B. Chylinskio mirtis nuo džiovos 1666 m. liepos 5 d. Tad dabar jau vertėjo biografijos pabaiga yra aiški.

G. Kavaliūnaitė jau išaiškino ne vieną klausimą, susijusį su S. B. Chylinskio vertimo istorija. Vienas tokių yra jos spausdinimo sustabdymas. Iki G. Kavaliūnaitės tyrimų žinojome, kad vertimo kokybe suabejojo jį vertinę Lietuvos provincinio sinodo atstovai, patys pradėję šventraščio tyrimus. Czesłomas Kudzinowski pateikė hipotezę, kad kokybe suabejota dėl to, kad buvo lyginami vertimai, kurių pagrindai buvo skirtingi. Kalbininkas spėjo, kad greičiausiai S. B. Chylinskis vertė Bibliją iš olandų kalbos; žinojome apie vertimo spausdinimą stabdančią J. K. Krainskio ataskaitą grįžus iš kelionės į Londoną. G. Kavaliūnaitės vertimo teksto palyginimas su Olandijos Generalinių luomų Biblijos *Statenbibel* tekstu argumentuotai patvirtino, kad S. B. Chylinskis vertė iš teksto olandų kalba. Paskelbtoji J. K. Krainskio knygelė „Pasakojimas apie apverktiną Kristaus bažnyčios, išpažįstančios protestantų tikėjimą, padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“ papildė jo ataskaitos prasmę ir patvirtino mintį, kad J. K. Krainskis matė kitus prioritetus, nei Anglijos intelektualų elitas ir pats S. B. Chylinskis. J. K. Krainskis žvelgė į vertimą lietuvių kalba kaip į antraeilį dalyką bažnyčios veikloje, jam Biblija lietuvių kalba neatrodė svarbi. Jis teikė prioritetus materialinei paramai bažnyčių pastatams, o ne „dvasios namų kūrimui“, kaip rašė S. B. Chylinskis³. Bet svarbiausia, kad sudarytoja papildė spausdinimo priežastis labai svarbia aplinkybe: Anglijos vidaus gyvenimo realybė tuo metu buvo nepalanki S. B. Chylinskio darbui, nes po Oliverio Cromwellio revoliucijos vyko restauracija, keitėsi vertėjų globojusių asmenų padėtis, 1665 m. Londone siautėjo maras. Parengėjos išgilinimas į to meto Londono ir Anglijos istoriją, S. B. Chylinskio darbą globojusių asmenų padėties permainas atvėrė kitą Anglijos intelektualų gyvenimo tikrovę, kuri S. B. Chylinskio gyvenimo pabaigoje buvo nepalanki jiems visiems.

G. Kavaliūnaitė, atkakliai ieškojusi S. B. Chylinskio Senojo Testamento spausdintų fragmentų, kurių dalies likimas po Antrojo pasaulinio karo buvo nežinomas, sukomplektavo visų fragmentų tekstus, vieno jų radusi išlikusias fotokopijas. Tad tyrinėtojos dėka šiuo metu jau turime visą spausdintąją Senojo Testamento dalį. Kaip žinome, Naujojo Testamento vertimo rankraštį Londone rado lenkų kultūros istorikas Stanislovas Ko-

³ *Samuelio Boguslavo Biblija*, t. III: *Chylinskio Biblijos istorijos šaltiniai*, sudarė ir parengė Gina Kavaliūnaitė, Vilnius, 2015, p. 429.

tas ir jį pateikė publikacijai Poznanės kalbininkams. Vis dėlto rankraščio likimas ir jo ryšys su pirmuoju išspausdintu Samuelio Bitnerio vardu Naujojo Testamento vertimu 1701 m. Karaliaučiuje dar tebėra mįslė. Sveikintinas G. Kavaliūnaitės užmojis surinkti ir paskelbti istorinius šaltinius, teikiančius informaciją ir po S. B. Chylinskio mirties iki pat pirmojo Naujojo Testamento 1701 m. paskelbimo Karaliaučiuje, t. y. lietuviškosios Biblijos vertimo ir spausdinimo epilogą. Aptariamame tome ji chronologine tvarka sudėjo Lietuvos evangelikų reformatų sinodų, konvokacijų, partikuliarinių sinodų sesijų protokolų fragmentus ir memorialus, įgaliotojo tęsti Biblijos spausdinimą Londone Mikalojaus Minvydo laiškus ir jo atsiskaitymus iš kelionių į Angliją rinkliavos lietuviškajai Biblijai spausdinti ir nuo karo nukentėjusioms bažnyčioms paremti. Sudarytoja surado ir paskelbė net 8 M. Minvydo laiškus, pasiaiškinimus Kenterberio arkivyskupui Vilhelmui Sankroftui ir kitiems mecenatams. Atsivėrė M. Minvydo pasiuntinybės Anglijoje 1680–1682 m. ir jo veiklos 1683–1685 m. dėl Biblijos spausdinimo Londone istorijos puslapis. Tačiau paskelbtieji dokumentai vis dėlto neįminė svarbiausiųjų mįslių. Pirma, koks buvo S. B. Chylinskio viso vertimo rankraščio likimas? Jei buvo vienintelis Naujojo Testamento rankraštis, tai S. B. Chylinskis turėjo grįždamas į Londoną jį parsivežti, ir jis buvo rastas Londone po 300 metų. Jei buvo antrasis rankraštis, kyla klausimas, koks jo likimas. Apie tai neturime jokių žinių. Lietuviškos Biblijos spausdinimo istorijai iš esmės svarbu dar kas kita. Ar susijęs ir kaip susijęs S. B. Chylinskio vertimas su Jono Božimovskio (vyr.) ir S. Bitnerio vertimais? Dokumentai to neatskleidžia, tik užmena mįslės. Jau kėliau klausimą, ar juo naudojosi ir kiek galėjo pasinaudoti S. B. Chylinskio konkurentas J. Božimovskis (vyr.) ir S. Biteris? Kaip žinome, sinodas 1681 m. liepos mėnesį paskelbė, kad J. Božimovskio vertimo rankraštis sudegė Biržų klebonijoje. M. Minvydo laiškas, rašytas 1680 rugpjūčio 14 d. iš Biržų Kališo pataurininkui Stanislovui Nezabitauskui, patvirtino, kad jis gavęs J. Božimovskio Senojo Testamento vertimo rankraštį (šį laišką parengėja skelbia), bet anksčiau rašytame 1680 m. liepos 24 d. iš Biržų pasakota apie klebonijoje kilusį gaisrą: „Vos tik mes Ponui Dievui pasimeldę į lovas sugulėme, nepraėjus nė ketvirčiui valandos, kaip neaišku iš kur ir kaip kilusi ugnis, gal iš židinio, o gal kieno nors padegta, iš karto apėmė šiaudinį stogą taip greitai, kad vos su patarnautojais spėjome pabėgti. O visus kitus daiktus, išskyrus bažnyčios dokumentus (*spraw zborowych*), [...] per valandą pavertė pelenais ir negalima buvo išgelbėti.“⁴ Ir mini, kad išliko skrynelė, parengta kelionei. Tad kyla abejonių, ar iš tikro sudegė J. Božimovskio vertimo rankraštis, bet jo teksto, deja, neturime. Norint suprasti, ar S. Bitneris naudojosi J. Božimovskio vertimu, reiktų tekstologiškai nagrinėti J. Božimovskio „Knygoje nobažnystės krikščioniškos“ (Kėdainiai, 1653) spausdintus jo tekstus ir lyginti juos su S. Bitnerio vertimu. Tad Biblijos vertimų į lietuvių kalbą istorijos tyrinėtojų dar laukia nemažai darbų, bet jau

⁴ Lietuvos Mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 40, b. 531, l. 6r.

galime džiaugtis, kad tyrinėtojų yra. Iš tiesų, reiktų parengti panašų istorinių šaltinių ir kalbos tyrimus apimančią tomą, skirtą S. Bitnerio vardu išleistam pirmajam spausdintam Naujojo Testamento vertimui į lietuvių kalbą. Čia dar esama nemaža neišnaudotų šaltinių, o tas vertimas yra vertas visokeriopo mokslininkų dėmesio.

Nors neturime tiesioginių įrodymų, kad S. B. Chylinskio vertimas buvo panaudotas pirmajam Naujojo Testamento spaudiniui lietuvių kalba, aišku, kad S. B. Chylinskio atliktas darbas brandino lietuviškos Biblijos poreikį, suteikė stiprų postūmį ir sustiprino ryžtą organizuoti Biblijos vertimą Lietuvoje. Darbas buvo padarytas, nors ir užtruko dar 40 metų.

Abu jau išleisti tomai, skirti S. B. Chylinskio Biblijai, išsiskiria labai geru maketu, puikia kiekvieno lapo kompozicija ir itin turiningomis, skaitytojo vaizduotę papildančiomis Šarūno Leonavičiaus iliustracijomis. Jo kūriniai – lyg Gustavo Dore iliustracijos S. B. Chylinskio bendraamžio Johno Miltono *Paradise Lost* („Prarastajam rojui“) tampa savarankišku, gal kiek tylesniu nei G. Dore, pasakojimu vaizdais, darančiais prie istorinių šaltinių prasmų.

G. Kavaliūnaitės Hoelvet išleisti tomai, skirti S. B. Chylinskio Biblijos vertimui, yra lietuvių istoriografijos plačiąja prasme brandos ženklas. Atliekamas ir tęstinas darbas yra kiekvienos tautos istoriografijai būtinas, pirmaeilis, neatsiejamas nuo tautos humanitarinių mokslų orumo ir savigarbos. Lyginant su kitomis Europos tautomis, stipriai pavėlavome tirdami Šventojo Rašto lietuvių kalba istoriją, bet dabar tas tyrimas yra brandus ir išliekantis ilgam. Tegalime palinkėti, kad G. Kavaliūnaitei Hoelvet užtektų jėgų, sėkmės ir aplinkos geranoriškumo užmojams įvykdyti.

Ingė Lukšaitė
(Lietuvos istorijos institutas)

Tomasz Kempa. **Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku.** Toruń: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016, 800 p., ilustr. ISBN 978-83-231-3600-2

Aptariamos monografijos autorius Tomaszas Kempa parašė didelį ir vertingą darbą ne tik apie Vilniaus tarptikybines problemas, jis plačiai atskleidė visą jų atsiradimo kontekstą. Ši knyga atsirado ne tuščioje vietoje, darbų, susijusių su leidinyje nagrinėjamosiomis problemomis, per pastaruosius dvidešimt metų T. Kempa parašė daugiau nei trisdešimt.

Knygos pradžioje įdėta Vilniaus miesto schema kiek klaidina, nes Lukiškių totoriai parodyti kaip gyvenantys tarp miesto ir Šv. apaštalo Pilypo ir Jokūbo bažnyčios. Iš tiesų jie buvo įsikūrę už šios bažnyčios. Plačiame įvade autorius (p. 13–31) palygino situaciją su kai kuriais Lenkijos miestais ir svarstė, ar Vilniaus daugiaetniškumas ir daugiareligiškumas mažino konflikto galimybę, ar atvirkščiai, o gal visos šios žmonių grupės gyveno atsiribojusios? Jo nuomone, į šiuos klausimus savo knygoje iš esmės atsakė Davidas Frickas¹. Bet T. Kempa savo knygoje iškėlė daugybę kitų klausimų (p. 16). Jis pažymėjo, kad Vilniuje vyko kokybiška polemika tarp įvairių krikščioniškų konfesijų ir ji turėjo įtakos tiek Lietuvos, tiek Abiejų Tautų Respublikos ar net Europos krikščionims. Miestas buvo atviras įvairioms idėjoms ir jomis dalijosi ne tik miestiečiai, bet ir kilmingieji.

Siekiant parodyti įvykių kaitą, darbo struktūra yra chronologinė probleminė. Įvado pabaigoje autorius apžvelgė naujesnę istoriografiją (visas jos sąrašas p. 735–766, nemažai pasitelkta literatūros lietuvių kalba), šaltinius (panaudota 28 archyvų ir rankraštynų iš 6 valstybių medžiaga, o skelbtų šaltinių sąrašas sudaro veik 11 puslapių, p. 725–735) bei aptarė terminologiją.

Pirmame skyriuje apžvelgta Vilniaus situacija iki reformacijos pradžios. Trumpai aprašyta, kaip atrodė Vilnius iki XVII a. vidurio. Remdamasis lenkų autoriais ir D. Fricku, autorius visą puslapį (p. 42–43) skyrė kalbinei situacijai XVI–XVII a. Vilniuje. Jis bando trumpai ir korektiškai parodyti polonizacijos procesus mieste, bet paskutiniu sakiniu (remdamasis D. Fricku), mano supratimu, nepakankamai pagrįstai konstatuoja, kad XVII a. lietuvių kalba Vilniuje buvo retenybė, panašiai kaip ir atvykėlių škotų, italų, olandų. Kad polonizacijos procesai tarp įvairiakalbių vilniečių XVII a. vyko gana sparčiai, regis, niekas neabejoja, bet daryti išvadas, jog lietuvių kalba tarp miesto sienų buvo tokia pat reta kaip ir atvykėlių užsieniečių, manau, tikrai nepakanka argumentų. Taip, absoliuti dauguma to laikotarpio vilnietišku šaltinių rašyti lenkiškai, bet ir juose aptinkama lietuviškų vietovardžių ir posakių, o tai rodo, kad jie buvo vartojami. Vienas įdomesnių tokių atvejų yra 1646 m. byla tarp miesto ir jėzuitų dėl valdų Lukiškėse ribų, kai abi pusės pasitelkė ir kalbinius argumentus, pirmiausia lietuviškų žodžių prasmes ir, regis, tai nesudarė didesnių problemų nei magistrato atstovams, nei jėzuitams ir net valdovo paskirtiems komisarams, vadovaujamiems LDK kanclerio Stanislovo Albrechto Radvilos². Vilniaus rašytiniuose šaltiniuose galima aptikti ne vieną atvejį, kai to paties asmens lietuviška pavardė pateikiama bent kelių variantų ir galiausiai neatpažįstamai sulenkinama. Taip, tai irgi polonizacijos atvejai, bet kas pasakys, kokia kalba tas asmuo kalbėjo šeimoje, gatvėje, kokia kalba buvo jo gim-

¹ D. Frick, *Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*, Ithaca and London, 2013.

² Žr. V. Jogėla, E. Meilus, V. Pugačiauskas, *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV–XX a. pradžia)*, Vilnius, 2008, p. 31–42, 240–264.

toji? Neabejotina, kad absoliuti dauguma mokėjo ar bent suprato lenkiškai ar rusėniškai. Drįstu teigti, kad daugiau nei trečdalis (jei ne pusė) iš krikščioniškų asmenvardžių kilusių ir užrašytų vilniečių pavardžių (pvz., *Janowicz, Ławrinowicz, Piotrowicz* ir pan.) yra lietuvių, bet tam įrodyti dar reikia papildomų tyrinėjimų. Vieną tokių jau atliko Agnius Urbanavičius, parodęs, kad po XVII a. vidurio negandų vilniečių gretas XVII a. antroje pusėje daugiausia papildė išeiviai iš trijų lietuviškų vaivadijų (beveik 78 proc. atvykėlių, nors, žinoma, ne visi jie buvo lietuviai)³. Nėra pagrindo manyti, kad buvo kitaip iki XVII a. vidurio, netgi atsižvelgus į didesnę baltarusiškų žemių nuniokojimą Tvano metu. Pagrindinis autoriaus argumentas – vilnietiškuose raštuose įsigali lenkų kalba ir juose lietuvių kalba nebeminima kaip privaloma (išskyrus Šv. Jonų parapiinę bažnyčią), bet tai nereiškia, kad tarp miesto sienų nebuvo girdėti lietuviškos šnektos. Juolab kad miesto apylinkėse neabejotinai tuo metu dar gyveno daugiausia lietuviai.

Remdamasis prielaidomis ir istoriografija, bet ne skaičiavimais, autorius teigia, kad Vilniuje prieš Tvaną galėjo gyventi apie 30 tūkst. gyventojų (p. 43). Vis dėlto pagal M. Paknio paskelbtą 1636 m. 717 posesijų sąrašą Vilniaus miesto sienų ribose galėjo gyventi tarp 7–10 tūkst. gyventojų, o priemiesčiuose tikrai mažiau. Manau, kad vilniečių prieš 1655 m. buvo perpus mažiau, nei teigia autorius, maždaug, kaip ir siūlė Marja Łowmiańska – 14–15 tūkst., geriausiu atveju – iki 20 tūkst.

Knygoje tvirtinama, kad XVI a. pradžioje stačiatikių Vilniuje buvo daugiau nei katalikų, augo jų reikšmė. Išsamiau nagrinėdamas 1536 m. ordinacijos reikšmę, nepateikdamas jokių svaresnių argumentų, o tik remdamasis senąja lenkų istoriografija (M. Łowmiańska, W. Kowalenko), autorius rašo, kad katalikiškąją Vilniaus valdžios dalį sudarė lenkai ir vokiečiai, o kitos nacijos ten buvo *tiesiog marginalai* (p. 53–54). Aptariama situacija cechuose ir teisinė padėtis mieste (p. 46–58).

Antrame skyriuje aptariama reformacijos pradžia Vilniuje (p. 63–95). Atrodytų, įprasta LDK valdovams religinė tolerancija turėjo leisti reformacijai čia greitai įleisti šaknis. Bet Žygimanto Senojo ir katalikų hierarchų pasipriešinimas buvo gana stiprus ir trukdė jai plisti. Situacija protestantams į gera pasikeitė nuo 1544 m., kai valdžią perėmė Žygimantas Augustas. Jis kurį laiką nuolat gyveno Vilniuje, jo privilegijos ir sprendimai sulygino katalikų ir protestantų teises (p. 63–73). Autorius sutinka su Liudo Jovaišos prielaida, kad XVI a. šeštame dešimtmetyje dauguma LDK protestantų didikų dar nebuvo apsisprendę, ar palikti katalikų Bažnyčią, ir tikėjosi, kad valdovo parama padės sukurti tautos Bažnyčią. Viltims nepasiteisinus, Radvilos ir kiti didikai vijo katalikų kunigus iš savo žemių, nusavino jų valdas, taip paskatindami kontrreformaciją. Keliami prielaida, kad Mikalojaus Radvilos Juodojo veikla paskatino polonizaciją LDK (p. 73–78).

³A. Urbanavičius, *Vilniaus naujieji miestiečiai 1661–1795 m.*, Vilnius, 2005, p. 252–254; A. Urbanavičius, *Vilniaus naujieji miestiečiai 1661–1795 metais. Sąrašas*, Vilnius, 2009, p. 21–140.

Pažymėta, kad Vilniaus liuteronai (kaip ir kitur LDK) neplėtė savo įtakos už miesto ribų, todėl nekėlė tokio katalikų nepasitenkinimo kaip kalvinistai (p. 81–83). Galiausiai konstatuojama, kad Juodojo ir Rudojo Radvilų dėka Vilnius tapo protestantizmo centru LDK, o valdovų Žygimanto Augusto ir Stepono Batoro veikla prisidėjo, kad čia suklestėtų tolerancija (p. 93–94).

Trečias skyrius skirtas kontreformacijos pradžiai ir jėzuitų įsikūrimui Vilniuje bei pirmiesiems neramumams mieste (p. 97–180). Pabrėžta, kad nuo reformacijos plitimo pradžios situacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Lenkijos Karalystėje iš pagrindų skyrėsi. Lenkijoje katalikybė jau buvo įsitvirtinusi, o Lietuvoje šis procesas tik įsibėgėjo, čia bažnyčių tinklas buvo silpniau išvystytas, todėl reformacija Lietuvoje plito lengviau. Pačiame Vilniuje katalikų Bažnyčios padėtis nebuvo tokia bloga, autorius atkreipė dėmesį į tai, kad nė viena katalikų bažnyčia mieste neperėjo į protestantų rankas (p. 97–101). Pažymėta, kad Vilniaus kolegijoje ypač didelis dėmesys buvo skiriamas studentų pasiruošimui polemikai pirmiausia su protestantais ir tik paskui – su stačiatikiais. Jėzuitai universitete laikėsi nuostatos neatstumti ir neįžeisti kitatikių, siūlė lengvatas, todėl jų mokyklas lankė daug protestantų ir stačiatikių bei neturtingųjų, nors kalvinistai kvietė jaunuolius nesimokyti jėzuitiškame Vilniaus universitete (p. 100–124).

Aštrios diskusijos vyko ne tik tarp katalikų ir protestantų, bet ir tarp liuteronų ir kalvinistų. Autoriaus nuomone, nesutarimai tarp protestantų bei jų negebėjimas susiburti į vieną politinę jėgą padėjo įsitvirtinti katalikybei (p. 124–133). Kadangi liuteronai vengė tiek disputų, tiek polemikos literatūroje su jėzuitais, knygoje iškelta prielaida, kad tai padėjo jiems apsisaugoti nuo išpuolių iš katalikų pusės. Smulkiai aprašomas pirmas rimtas tarpkonfesinis konfliktas Vilniuje, įvykęs 1581 m., bei problemos dėl Grigaliaus kalendoriaus įvedimo (p. 134–154). Parodoma, kaip atmosfera mieste kaito dėl katalikų ir protestantų kaltės, daug vietos skirta arijono Ezajo Jesmano provokacijai ir pirmam (1591 m. birželio 9–10 d.) pogromui Vilniuje, kai studentai užpuolė ir sudegino kalvinistų bažnyčią, o dėl teisinių manipuliacijų kaltųjų nubausti nepavyko. Nebaudžiamumas ir vėliau skatino siautėti radikalius katalikus ir šiaip chuliganus (p. 155–180).

Ketvirtame skyriuje aprašyta Bresto bažnytinė unija ir 1597–1599 m. religiniai neramumai (p. 181–241). XVI a. antroje pusėje autorius įžvelgia labai gilią stačiatikybės krizę LDK ir vos ne masinę stačiatikių perėjimą į katalikybę bei protestantizmą. Kaip viena to priežasčių įvardijamos silpnos stačiatikių mokyklos ir menkai išsilavinę šventikai, todėl nesugebėta atsispirti katalikų ir protestantų propagandai. Kaip atsakas stačiatikių Bažnyčios vadovybės neįgalumui kūrėsi gausios stačiatikiškos brolijos, į kurias būrėsi aktyviausi stačiatikių bendruomenių nariai. Taip Vilniuje atsirado Švč. Trejybės brolija prie to paties pavadinimo cerkvės, vėliau tapusi Šv. Dvasios brolija ir XVII a. atlikusi labai svarbų vaidmenį išsaugant stačiatikybę LDK. Dauguma šių brolijų buvo prieš bažnytinę uniją (p. 185–191).

T. Kempa rašo, kad pamažu dalis stačiatikių išsigelbėjimą pradėjo matyti unijoje su katalikybe. Nors Vilnius tapo svarbiausiu centru, propaguojančiu uniją, čia susiformavo ir stipri opozicija jai. Autorius plačiai aprašo visas prie bažnytinės unijos LDK vedusias aplinkybes, neapsiriboja tik Vilniumi. Uniją rėmė daugelis stačiatikių hierarchų, prieš ją pasisakė dauguma brolių, Vilniaus stačiatikiai suolininkai ir tarybos nariai bei stačiatikiška miesto elito dalis (p. 191–199). Uniją parėmę hierarchai bandė iš Švč. Trejybės cerkvės ir vienuolyno išvaryti nepaklusnią broliją, bet šio sumanymo nepavyko įgyvendinti tol, kol magistrato stačiatikių pusėje vyravo unijos priešininkai. 1596 m. pabaigoje, spaudžiant valdovui, didžioji dalis Vilniaus stačiatikių dvasiškių ir tikinčiųjų tapo unitais (p. 200–205).

Bet nemažai miesto stačiatikių liko nusistatę prieš uniją. Juos rėmė Vilniaus protestantai, ypač kalvinistų vadas Kristupas Radvila Perkūnas. Autoriaus nuomone, Švč. Trejybės (vėliau Šv. Dvasios) stačiatikių brolija atliko bene svarbiausią vaidmenį, kad stačiatikiai išliko LDK, o ją globojo protestantai Radvilos. Pati unija ir antiunijinis sinodas bei abipusiai prakeiksmi knygoje aprašyti labai trumpai (p. 206–215). Protestantai rėmė stačiatikius suprasdami, kad ir juos gali ištikti toks pat likimas. Šlėktos seimeliuose, konkrečiai Vilniaus seimelyje, stačiatikius gynė (p. 222).

Knygoje smulkiai aprašyti 1598 m. pavasario įvykiai, kai Vilniaus universiteto studentai keletą kartų puolė stačiatikių namus bei Šv. Dvasios cerkvę, kuri buvo tapusi vienintele stačiatikių prieglauda mieste (p. 222–225). Dėl šių neramumų LDK Vyriausiasis Tribunolas nesugebėjo priimti jokio sprendimo. Asesorių teismas, kontroliuojamas valdovo ir katalikų, visada priimdavo kitatikiams nepalankius sprendimus, dėl to šie vengė į jį kreiptis⁴. Išanalizuoti 1599 m. neramumai bei tų metų protestantų ir stačiatikių susirinkimas Vilniuje, kur nuspręsta remti vieni kitus konfliktuose su katalikais, nors protestantai ir toliau į stačiatikius žiūrėjo iš aukšto (p. 227–240).

Penktame skyriuje aprašytas konflikto tarp unitų ir dizunitų Vilniuje išsprendimas (p. 243–298). Autorius pirmiausia apibūdina naujo (nuo 1599 m. rudens) unitų metropolitito Ipatijaus Pociėjaus veiklą prieš stačiatikius Vilniuje ir Švč. Trejybės cerkvės perėmimą magistratui padedant. Taip pat kaip spaudžiamiems stačiatikiams teikė pagalbą protestantai, tarp jų ir seimeliuose (priimant jiems palankias instrukcijas) bei seime. LDK Vyriausiasis Tribunolas du kartus pripažino, kad Šv. Dvasios brolija nepavaldi unitų metropolitui, bet valdovas šiuos sprendimus panaikino. 1607 m. seimo konstitucija „Apie graikų religiją“ buvo pirmas žingsnis vėl pripažįstant stačiatikybę kaip religiją Respublikoje ir jos brolių teises (p. 243–258).

⁴ Rusijos valstybiniame senųjų aktų archyve, Pojėzuitinių valdų fonde yra byla, kur aprašytas 1598 m. balandžio 27 d. konfliktas ir kelių nukentėjusių VU studentų žaizdų aprašymas, pažymėta, kad mušė popai ir vilniečiai (*Российский государственный архив древних актов*, ф. 1603, оп. 13, д. 109, *Protestacya y relacya na popow ruskich o pobicie studentow*).

Smulkiai aprašyti 1608–1609 m. neramumai Vilniuje tarp stačiatikių ir unitų. I. Pociėjus tuo metu įkūrė unitų broliją prie Švč. Trejybės cerkvės. Tai sukėlė to paties pavadinimo stačiatikių brolijos protestą. Autorius pažymėjo, kad dviejų Vilniaus unitų vyresniųjų šventikų nepasitenkinimo priežastis buvo asmeninės ambicijos. Mat jie piktinosi, kad metropolitas savo vietininku Vilniuje paskyrė ne vieną iš jų, o Romoje studijavusį Juozapą Rutską. Savavališkai paskirdamas jį Švč. Trejybės vienuolyno archimandritu, I. Pociėjus pažeidė ir Vilniui duotas privilegijas. Su tokiu sprendimu nesutiko kai kurie Vilniaus unitai, stačiatikių brolija bei dalis vilniečių. Jie organizavo sąmokslą ir 1608 m. gruodžio pradžioje norėjo užgrobti Švč. Trejybės vienuolyną bei išvaryti iš ten J. Rutską, bet sąmokslas buvo išaiškintas ir sužlugdytas (p. 260–271).

Nors stačiatikiai magistrato nariai ir priešinosi, tvirtindami, kad archimandritą gali skirti tik magistrato stačiatikiai, 1609 m. Švč. Trejybės vienuolyną perėmė unitai. Netrukus jiems buvo perduota 10 cerkvių mieste (išskyrus Šv. Dvasios). Konstatuota, kad nors unitai laimėjo Vilniuje, jiems nepavyko visiškai išnaikinti stačiatikybės šiame mieste, o Šv. Dvasios brolija tapo vienu svarbiausių stačiatikybės centrų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (p. 289–297).

Šeštame skyriuje aprašyti bene sunkiausi Vilniaus kitatikiams 1610–1632 metai ir Šv. Dvasios brolijos, kaip stačiatikybės centro LDK, įsitvirtinimas (p. 299–371). Parodomą įtampos augimas mieste, kai dėl 1610 m. liepos 1 d. miesto gaisro apkaltinti kitatikiai. Įtampą padidino italo Franco de Franko provokacija prieš katalikus Vilniuje. Magistratas ir Tribunolas atsisakė jį teisti, todėl teisė iš Vilniaus vyskupo, kašteliono ir pakanclerio sudarytas teismas, kuris nutarė jį ketvirčiuoti, o nuosprendis buvo greitai įvykdytas (p. 299–309).

Smulkiai aprašytas 1611 m. liepos 2 d. Vilniaus kalvinistų bažnyčios nusiaubimas, kai ji buvo sudeginta kartu su mokykla, biblioteka ir archyvu. Autorius pagrįstai abejoja, kad pogrome galėjo dalyvauti keli tūkstančiai žmonių. LDK Vyriausiasis Tribunolas greitai nuteisė aktyviausius šių įvykių dalyvius miestiečius, bet jo sprendimai buvo pripažinti neteisėtais, nes jis negalys teisti miestiečių. O specialiai sudarytas teismas dėl įvairių trukdžių taip iki galo ir neišnagrinėjo bylos. 1611 m. Seimo metu LDK atstovai reikalavo, kad pirmiausia būtų išnagrinėti visi buvę neramumai. Seimo pabaigoje sutarta sprendimą priimti kitame seime, valdovas turėjo nubausti neramumų kurstytojus ir atlyginti kalvinistams žalą. Po 1615 m. Vilniaus konvokacijos nutarimų valdovas kitų metų pradžioje patvirtino bausmes 1611 m. neramumų kėlėjams: vienas buvo nubaustas mirties bausme, kiti banicijomis, o nuniokota bažnyčia atstatyta (p. 309–326). Bet provokacijos prieš protestantus nesiliovė. Skyriuje pažymėtas Radvilų vaidmuo išvengiant konfliktų, jų ryšys su vyskupu Eustachijumi Valavičiumi, kuris taip pat norėjo šalyje palaikyti tarpkonfesinę taiką. Atkreipiamas dėmesys ir į tai, kad kartais neramumus provokuodavo ir radikalūs protestantai, ypač neblaivūs (p. 327–339).

Autoriaus nuomone, šie dešimtmečiai dar sunkesni buvo Vilniaus stačiatikiams. Unitai stengėsi perimti paskutiniąją cerkvę ir vienuolyną bei draugiją ir jų nekilnojamąjį turtą. Stačiatikiai parengė memorialą 1615 m. seimui, kurį parėmė nemažai LDK seimelių. Dėl valdovo pastangų seime jokia konstitucija dėl to nepriimta. Bet sunki tarptautinė padėtis valdovą ir katalikus privertė 1618 ir 1620 m. seimuose priimti stačiatikiams palankias konstitucijas (p. 339–345).

Kai 1620–1621 m. į Ukrainą atvykęs Jeruzalės patriarchas Teofanas išventino septynis naujus stačiatikių hierarchus, vėl kilo įtampa. Unitai paskelbė, kad Teofanas ir jo išventintieji vyskupai yra turkų šnipai (p. 348–353). Vilniaus valdžioje unitai užėmė stačiatikių vietą. Nors 1623 m. seime buvo priimta konstitucija „Graikų religija“, bet lapkričio mėn. Polocke nužudžius unitų arkivyskupą Juozapatą Kuncevičių, stačiatikių padėtis labai pasunkėjo. Autorius atkreipia dėmesį, kad Vilniaus stačiatikių reikalus ypač rėmė kazokai, aktyviai palaikė ir stačiatikiai šlėktos bei protestantai. Šv. Dvasios vienuolynui buvo užrašyta daug aukų ir valdų, įkurta nemažai jam pavaldžių stačiatikių vienuolynų. Todėl apie 1624 m. pradėta statyti mūrinė Šv. Dvasios cerkvė, aktyviai remiant stačiatikiams miestiečiams ir šlėktai, o trukdant katalikų vyskupams ir valdovui, tad galiausiai statyba buvo sustabdyta (p. 359–366).

Pažymėta, kad stačiatikiai taip neerzino Vilniaus universiteto studentų kaip kalvinistai, užpuolimų prieš stačiatikius buvo daugiau iš unitų pusės. Ypač įdomus autoriaus pastebėjimas, kad vilniečių stačiatikių vadovybė buvo linkusi susitarti su unitais ir save laikė susijusiais su Abiejų Tautų Respublika, kitaip nei daugelis stačiatikių iš kitų Lenkijos ir Lietuvos regionų, kurie užtarimo ieškojo Maskvoje. Zigmantas Vaza 1631 m., norėdamas, kad sūnus Vladislovas būtų išrinktas valdovu, patvirtino seimo konstituciją, kuri skelbė, kad visi, kas trikdydys visuomenės ramybę, bus nubausti. Autoriaus nuomone, tai pristabdė smurtinius išpuolius prieš kitatikius, bet ne teisinius ieškinius (p. 366–371).

Septintame skyriuje aprašyta tikiybinė situacija Vilniuje 1632 m. bekaralmečiu, puldinėjimai prieš liuteronus bei 1639–1640 m. kalvinistų nuostoliai (p. 373–443). Pažymėta, kad Vladislovas Vaza atitiko ir kitatikių, ir katalikų lūkesčius. Vilniaus Šv. Dvasios brolija siuntė savo atstovus į 1632 m. konvokacinį, o vėliau ir į elekcinį seimą. Jie reikalavo leisti užbaigti statyti Šv. Dvasios cerkvę, vėl įleisti stačiatikius į Vilniaus miesto valdžios struktūras. Kitatikiai parengė bendrą reikalavimų dokumentą. Konvokaciniame seime leista egzistuoti jau esančioms protestantų bažnyčioms, bet naujų statyti buvo negalima. Stačiatikiams leista gyventi valstybės teritorijoje, turėti cerkves, vienuolynus, brolijas ir pan. Elekciniam seime dėl katalikų pasipriešinimo protestantai nieko papildomai negavo, o stačiatikiams patvirtinta daug laisvių. Stačiatikiai vėl galėjo būti renkami į Vilniaus valdžią, cechų vadovybę, naudotis visomis miesto teisėmis ir kt. Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyno archimandritas Juozapas Bobrikovičius buvo išrink-

tas baltarusiškų žemių (Mstislavlio, Oršos ir Mogiliavo) stačiatikių vyskupu. Autorius mano, kad tai rodo Vilniaus stačiatikių lojalumą Respublikai, kitaip nei kai kurių kitų žemių stačiatikių (p. 373–382).

Karūnacinio seimo metu naujasis valdovas Vladislovas Vaza leido susigrąžinti stačiatikiams keletą cerkvių Vilniuje, patvirtino ankstesnes privilegijas Šv. Dvasios brolijai, leido užsiimti švietimu ir knygų leidyba, užbaigti Šv. Dvasios cerkvės statybą. Patvirtintas stačiatikių pavaldumas Konstantinopolio patriarchui. Pabrėžta, kad valdovas stengėsi visas tikybas vertinti vienodai, todėl ir unitams suteikė panašią privilegiją, konkrečiai dėl Švč. Trejybės cerkvės ir bazilijonų vienuolyno prie jos. 1636 m. privilegijoje stačiatikiams leista būti Vilniaus valdžioje, aišku, dalijantis vietas su unitais. Valdovas unitus ir stačiatikius skatino sudaryti uniją. 1647 m. Vilniuje net susirinko bendras jų sinodas, bet sutarties sąlygų nepatvirtino popiežius. Unitai Vladislavo valdymo laikais susitakė su stačiatikių buvimu Vilniuje ir Respublikoje (p. 383–389).

Pažymėta, kad nepaisant Vladislavo Vazos pastangų išsaugoti tikybinę taiką, jo valdymo metu įsigalėjo kontrreformacija ir katalikų netolerancija tikybinėms mažumoms. Vis mažiau katalikų norėjo ginti religines laisves, o LDK Vyriausiasis Tribunolas perėjo į katalikų rankas, nors dar neskelbė tokių neteisingų nuosprendžių kitatikiams kaip Lenkijoje. Autoriaus nuomone, XVII a. viduryje katalikai ir unitai jau sudarė didžiąją dalį vilniečių ir jie sėkmingai bendradarbiavo tarpusavyje. Konfrontaciją su kitatikiais sustiprino naujas Vilniaus vyskupas Abraomas Vaina (1630–1649 m.), pakeitęs susitarti linkusį Valavičių (p. 390–393).

Autoriaus nuomone, katalikai liuteronus laikė mažiau pavojingais nei kalvinistai, stačiatikiai ar žydai. Matyt, lėmė tai, kad didžiąją liuteronų dalį sudarė svetimtaučiai, daugiausia vokiečiai. Nors Vladislovas Vaza 1633 m. patvirtino liuteronų teises, jam valdant pastarieji ne kartą nukentėjo. Nenorėdami aštrinti santykių su katalikais, jie kartais nesiskųsdavo dėl to (p. 394–401).

Vladislovas 1633 m. patvirtino ir kalvinistų privilegijas, o miesto valdžiai nurodė palaikyti taiką mieste. Bet protestantų padėtis LDK blogėjo, 1638 m. užpultos kalvinistų bažnyčios Polocke ir Naugarduke. Lenkijoje jų padėtis buvo dar prastesnė. Autoriaus nuomone, viena iš 1639–1640 m. įvykių Vilniuje priežasčių galėjo būti ir kalvinistų provokacijos. Jie patikėjo savo nebaudžiamumu, kai 1633 m. Vilniaus vaivada buvo paskirtas Kristupas Radvila. Kita priežastis, kad kalvinistų bažnyčia stovėjo priešais Šv. Mykolo Archangelo bažnyčią (p. 402–408). Knygoje išsamiai aprašyti 1639 m. spalio 4–6 d. įvykiai Vilniuje prie kalvinistų bažnyčios. Pirmiausia parodyta, kaip tarp Vilniaus universiteto studentų augo nebaudžiamumo jausmas. Po bažnyčios apšaudymo vyskupas A. Vaina iš karto kreipėsi į seimą, o Vilniaus vaivada K. Radvila bandė konflikto neeskaluoti ir išsiaiškinti vietoje, abu kvietė visus nusiraminti. T. Kempa pritaria kitų tyrėjų nuomonei, kad dažnai religija tebuvo pretekstas paprastam plėšikavimui. Smulkiai aprašyta valdovo

sudarytos komisijos (šeši katalikai ir du protestantai) 1639 m. neramumams tirti veikla⁵ (p. 409–418). Konstatuota, jog pagrindinis 1639 m. įvykių pretekstas buvo religinis, o ne ekonominis. T. Kempa smulkiai aprašė, kas dėjosi prieš 1640 m. seimą ir jo metu. Autoriaus nuomone, 1640 m. seimo sprendimas išvaryti kalvinistus už Vilniaus sienos ribos buvo neteisėtas, nes prieštaravo Trečiajam Lietuvos Statutui, pažeidė teismo nešališkumą ir pan. (p. 419–441).

Naujasis valdovas Jonas Kazimieras karūnaciniam seime (1649 m.) patvirtino Vladislavo duotą privilegiją stačiatikiams ir protestantams. Autorius mano, kad ne valdovo Jono Kazimiero tikybinė politika sunkino kitatikių situaciją Respublikoje, o kintanti katalikų, kurie vis labiau linko į netoleranciją kitatikių atžvilgiu, savimonė. Tai atsiliepė ir teismų darbui (p. 442–443). 228 išnašoje (p. 443) įrašytas dviprasmiškas teiginys – *Wojna z Moskwą rozpoczęta 1654 r....*, tarsi tais metais Lenkijos ir Lietuvos valstybė, o ne Maskva pradėjo karą.

Aštuntame skyriuje aprašoma 1655–1661 m. maskvėnų okupacija Vilniuje ir jos pasekmės tarpkonfesiniams santykiams (p. 445–472). Autorius pagrįstai abejoja, kad užimant miestą buvo išžudyta didžioji dalis vilniečių, ir kelia prielaidą, jog tada žuvo keli tūkstančiai žmonių (p. 446–447). T. Kempa, ko gero, teisus rašydamas, kad 1657 m. pusė vilniečių išmirė nuo maro. Aprašyta situacija mieste po išvadavimo, kai būta daug skundų dėl išdavysčių (daugiausia dėl ekonominių, o ne tikybinių motyvų), o valdovas Jonas Kazimieras amnestavo visus vilniečius ir pažymėjo jų nuopelnus atsiimant miestą (p. 448–459). Remdamasis šaltiniais autorius teigia, kad dalis Šv. Dvasios stačiatikių vienuolių bendradarbiavo su okupantais, tik neaišku, kiek ir ar savanoriškai. Vėlgi, kaip rašo autorius, kiti duomenys rodo, kad Vilniaus stačiatikiai išliko lojalūs Jonui Kazimierui ir galbūt teikė žinias apie okupantus, o unitų kaltinimai Vilniaus Šv. Dvasios stačiatikiams buvo perdėti (p. 461–465).

Kadangi recenzijos autoriui teko tyrinėti šį laikotarpį, tai šiame skyriuje ir pastebėta daugiausia netikslumų ar abejotinų teiginių. Pirmiausia caras į Vilnių atvyko ne rugpjūčio 10, o 14 d. (p. 447). Klaidingai teigiama, kad prasidėjus 1657 m. marui, prieš pasitraukdama miesto valdžia mieste paliko vaitą ir vieną iš burmistrų – Juozapą Kairelevičių (p. 451). Iš tikrųjų tuometinis vaitas Juozapas Piotrovičius pasitraukė iš miesto, o J. Kairelevičius niekada nebuvo burmistru, jam tiesiog buvo skirtos ypatingos pareigos – maro metu vaito tvarkai mieste palaikyti. Regis, kiek pripainiota ir dėl unitų šventiko Mikalojaus Rybinskio (p. 453). Šis, matyt, tikrai 1658 m. vasarį buvo išvarytas iš miesto, bet kai sutiko pereiti į stačiatikybę, kovo mėn. grįžo į Vilnių ir, kaip rašo Irina Gerasimova (beje, cituojama ir

⁵ Siūlau atkreipti dėmesį į Rusijos valstybiniame senųjų aktų archyve, Pojėzuitinių valdų fonde (šio fondo kitos bylos knygoje naudojamos) esančias bene pusanatro šimto bylų nuo XVI a. antros pusės iki XVIII a. antros pusės, kuriose aprašyti įvairūs susidūrimai tarp skirtingų tikybių vilniečių (ten pat, f. 1603, ap. 5, b. 1128–1273, *Z dyssydentami Blahoczestywemi i mieszczanami w rożnych klotniach, napadach i zaboystwach...*), smulkiai aprašyti ir 1639–1640 m. įvykiai (ten pat, ap. 12, b. 107).

aptariamoms knygos autoriams), jau kaip stačiatikis atlikinėjo apeigas, o 1661 m. vėl įvardijamas kaip unitas⁶. Gana painiai samprotaujama apie unitus ir ikoną, nors visi apie tai rašę autoriai iš esmės rėmėsi tais pačiais dar XIX a. vidurio ir dabar publikuotais šaltiniais, bet juos interpretavo gana skirtingai (tiek V. Vasilevskis, tiek I. Gerasimova, tiek ir T. Kempa, p. 452–455). Remiantis S. Rostowskiu rašoma, kad jau 1657 m. buvo atnaujines veiklą Vilniaus universitetas. Bet išskyrus šio ne visada tikslaus jėzuitų metraštininko liudijimą, kitų tai patvirtinančių duomenų nepateikta (p. 454–455). Kiek keistokas ir teiginys, kad vilniečiai dažnai naudojo Julijaus (arba Senąjį) kalendorių, kaip ir maskvėnai, bei pateikė porą pavyzdžių⁷ (p. 456). Jei autorius būtų atidžiau pažvelgęs tiek į minėtą „Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltinių“ bei kitas publikacijas, būtų pastebėjęs, kad vilniečiai tuomet oficialiai naudojo Grigaliaus kalendorių. Dar vienas netikslumas dėl maskvėnų vaivados Danilo Myšeckio žūties – jis buvo nukirsdintas, o ne pakartas (p. 458).

Labai neaiški istorija su okupacijos metu iš Švč. Trejybės cerkvės į Šv. Dvasios cerkvę perkeltais trijų stačiatikių šventųjų (nukankintų Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo laikais) kūnais. T. Kempa, remdamasis XIX a. rusų autoriais, rašo, kad jie buvo perkelti iš Švč. Trejybės cerkvės į Šv. Dvasios, kur tebėra iki šiol, bet jokių konkrečių duomenų nepateikė (p. 461). Tokia pat neaiški istorija ir su toliau minimais kaltinimais stačiatikiams dėl buvusio Maskvos patriarcho ir unitų metropolito kūnų perkėlimo iš Švč. Trejybės cerkvės į Šv. Dvasios (p. 464). Ar tik nebus šios dvi istorijos susijusios?

Devintame skyriuje aptariama unitų ir stačiatikių padėtis po okupacijos ir 1682 m. Vilniaus kalvinistų tragedija. Aprašyta pookupacinė situacija Vilniuje, kai unitai savo veiklą turėjo pradėti iš naujo. Tikėtasi, kad uždraudus stačiatikiams patekti į Vilniaus valdžią, tai paskatins juos pereiti pas unitus. Ir išties, pastebėta, kad tuo metu miesto valdžioje buvusių unitų žmonos dažnai buvo stačiatikės. Manoma, kad stačiatikių padėtis likusioje Respublikos dalyje buvo dar sunkesnė, nes sumenko jų ilgamečių globėjų kazokų reikšmė. Karo su Turkija sąlygomis buvo reikalaujama, kad stačiatikiai atsiribotų nuo Konstantinopolio patriarcho kaip priklausomo nuo turkų. 1681 m. stačiatikių suvažiavime buvo patvirtinta ištikimybė Konstantinopolio patriarchui, bet nebuvo atmesta ir dialogo su unitais galimybė (p. 473–483). Pažymėta, kad Vilniaus Šv. Dvasios stačiatikių vienuoliai faktiškai nekonfliktavo su katalikų vienuoliais, išskyrus jėzuitus ir jų globojamus universiteto studentus. Autorius pritaria minčiai, kad šie bei kiti studentų konfliktai buvo viena iš priežasčių, kad labai smuko universiteto autoritetas. Paskutinį XVII a. dešimtmetį santykiai tarp stačiatikių ir katalikų Vilniuje nusistovėjo ir buvo gana ramūs. Autorius spėja, kad tai galėjo lemti sparčiai mažėjęs stačiatikių skaičius mieste (p. 484–488).

⁶ *XVII a. vid. Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai* (toliau – *MOLŠ*), t. 1: 1657–1662 m. Vilniaus miesto tarybos knyga, sud. E. Meilus, Vilnius, 2011, p. 525.

⁷ Ten pat, p. 175, nr. 43; D. F r i c k, *Kith, Kin, and Neighbors*, p. 320, 456.

Pažymėta, kad kai 1666 m. iš Vilniaus magistrato buvo pašalinti ir protestantai, jų pozicijos mieste nuolat silpnėjo. Perpus sumažėjo kalvinistų bažnyčių skaičius visoje LDK, mažėjo ir jų globėjų (p. 491–492). Tuo metu liuteronų padėtis LDK buvo kiek geresnė, nes juos globojo Prūsijos kunigaikščiai (p. 494–495).

Smulkiai aprašytas 1682 m. universiteto studentų ir vilniečių išpuolis prieš kalvinistų bažnyčią, jos apiplėšimą ir sugriovimą. Autoriaus nuomone, šiam pogromui buvo iš anksto gerai pasiruošta. Kalvinistai dėl šio išpuolio pirmiausia kaltino studentus ir jų vadovybę, taip pat Vilniaus vaitą, burmistrus ir visą magistratą. Kalvinistų turto grobimu buvo apkaltinti ir kai kurie Vilniaus žydai bei pranciškonai su augustijonais. Pogromo organizavimu buvo įtariami Vilniaus vyskupas Mikalojus Steponas Pacas ir Vilniaus vaivada Mykolas Kazimieras Pacas. Nukentėjusieji, nenorėdami užrūstinti katalikų, pradžioje nekaltino vyskupo ir tik kitais metais pakvietė jį į teismą (p. 496–506).

Autorius mano, kad 1682 m. įvykiai savo barbariškumu papiktino nemažai katalikų. Net katalikų dominuojamas LDK Vyriausiasis Tribunolas be trukdžių priėmė kalvinistų protestaciją ir persiuntė ją valdovui. Šis sudarė komisarų teismą iš penkių katalikų ir dviejų kalvinistų, kuris po įvairių vilkinimų per ketvirtas pogromo metines (1686 m. balandžio 2 d.) paskelbė teismo nuosprendį, kuriuo išteisino Akademiją ir miesto valdžią, bet nuteisė mirti du studentus ir du miestiečius, liepė grąžinti pagrobtus daiktus, atstatyti kalvinistų bažnyčią. Valdovas šį dekretą patvirtino tik po dvejų metų, o per tą laiką visi pasmerktieji pabėgo į užsienį. T. Kempa konstatuoja, kad to meto Respublikos sąlygomis šis komisarų teismo sprendimas buvo kompromisinis (p. 508–533).

Dešimtame skyriuje aptariama Vilniaus žydų ir totorių situacija bei to laikotarpio antižydiški pogromai (p. 525–578). Pradedama teiginiu, kad 1326 m., leidus Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Gediminui, Vilniuje buvo pastatyti svečių namai žydams, kur turėjo būti ir maldos vieta. Taip teigdamas autorius remiasi vienu 1993 m. kelionių vadovu po Vilniaus šventoves. Deja, neaišku, kuo remdamasis jo autorius pateikia tokią istorikams nežinomą informaciją (p. 525). Apžvelgęs žydų istoriją Vilniuje iki XVI a. pabaigos, autorius pažymi, kad tuo metu jie pradėjo ekonomiškai konkuruoti su krikščionimis, todėl 1592 m. mieste įvyko pirmas išpuolis prieš juos. Išpuolį organizavo druskos pirkliai, tačiau palaikė įvairių luomų ir tautybių miestiečiai⁸. Išpuolio organizatoriai ir dalyviai buvo nuteisti, bet žydai, nenorėdami didinti įtampos su krikščionimis, susitaikė su jais ir gavo saugumo garantijas. Valdovai ir šlėktos palaikė žydus, nes šie jiems buvo naudingi. Jie gavo ne vieną privilegiją statyti sinagogą ir kitus jiems reikalingus pastatus, atleidimą nuo daugelio mokesčių miestui, nebuvo pavaldūs miesto jurisdikcijai, o pakluso pilies

⁸ S. Beršadskis, aprašydamas šiuos įvykius, cituoja to laikotarpio šaltinį, kuriame liudijama, kad kviečiant mušti žydus buvo šaukiama rusėniškai (*рубь, рубь жидовь*) ir lietuviškai (*муски, муски*), o minia lietuviškai atsakė (*муски, муски*); žr. С. Бершадский, История виленской еврейской общины (1593–1649), *Восход*, 1886, № 11, с. 146.

ir vaivados valdžiai. Autorius pagrįstai palaiko M. Łowmiańskos pateikiamą 1360 žydų skaičių XVII a. vidurio Vilniuje (p. 528–534).

Aprašant 1634–1635 m. įvykius, atkreiptas dėmesys, kad pagrindiniai pogromo iniciatoriai vėl buvo miesto pirkliai ir valdžiai, o ne studentai ar varguomenė. Valdovas sudarė komisiją, kuri ištyrė šiuos įvykius ir nurodė miestui atlyginti žalą bei toliau užtikrinti žydams ramybę. Nors 1639 m. tarp Vilniaus žydų ir miesto buvo sudaryta taikos sutartis, bet jau 1640–1641 m. vėl prasidėjo jų puldinėjimai. Valdovas vėl siuntė komisarus, o apginti žydų teises kvietė šlėktų seimeliai. 1644 m. jau miestas skundė žydus, kad šie skatina vilniečius girtauti. Valdovas žydams apribojo laiką prekiauti alkoholiu, sūdytomis prekėmis, vašku ir linais. Situacija mieste kiek aprimo, nes magistratui buvo nurodyta užtikrinti saugumą žydams ir kitiems (p. 535–540).

Autoriaus nuomone, neramumai prieš žydus pirmiausia kilo dėl ekonominių priežasčių, nes sparčiai augantis žydų skaičius mieste sudarė konkurenciją krikščionims. Religiniai šūkių prieš žydus buvo tik antraeilis dalykas, širma, pridengianti ekonominius motyvus. Aprašoma, kaip žydai įsiskolino katalikams, o paskui daugelį metų mokėjo skolas, todėl Bažnyčia ir universiteto studentai jų neskriaudė ir net globojo, kaip ir didikai. Aprašydamas Tvano laikotarpį autorius teigia, kad didžioji dalis Vilniaus žydų slėpėsi Karaliaučiuje, bet nepateikė jokių tai patvirtinančių duomenų (neseniai paskelbtuose pabėgėlių Prūsijoje sąrašuose jie neminimi⁹). Daroma prielaida, kad likę Vilniuje žydai buvo išžudyti arba išvežti į Rusiją. Pažymima, kad Tvano metu Vilnius prarado apie pusę gyventojų, o žydų tarp 1645 ir 1662 m. sumažėjo nuo 1500–2000 iki 415 (p. 541–545).

Aptariant pookupacinį laikotarpį konstatuojama, kad nuskurdintame mieste konkurencinė ekonominė priešprieša tarp vilniečių krikščionių ir žydų dar labiau paastrėjo, todėl vis dažniau buvo pasitelkiami religiniai motyvai. Siekiant pakirsti žydų ekonomines pozicijas, per paskutinį XVII a. ketvirtį išpuolių prieš juos Vilniuje labai padaugėjo. Vis bandyta žydus Vilniuje sutelkti į vieną kvartalą ir sukurti getą, bet tai taip ir nepavyko (p. 546–557).

Pabrėžiama, kad žydai negalėjo egzistuoti be krikščionių, vieni iš kitų mokėsi, bet didėjanti konkurencija vertė krikščionis vis dažniau naudoti antižydiškus religinius motyvus, ypač – seną stereotipą apie ritualines žmogžudystes. Kartu atkreipiamas dėmesys, kad tokie kaltinimai LDK buvo daug retesni nei Lenkijoje. Norėdami užsitikrinti ramybę ir saugumą, žydai kasmet papirkinėjo Respublikos ir Vilniaus valdžią, taip pat teismus, studentus. Bet ir tai nepadėjo, nes 1687 m. kilo didžiausias žydų pogromas XVII a. Vilniuje, kuriame, nežinant universiteto valdžiai, dalyvavo ir dalis studentų (p. 558–571).

⁹ *MOLŠ*, t. IV: *Pabėgėlių iš LDK Prūsijoje 1656 m. sąrašai*, sud. E. Meilus, Vilnius, 2016, p. 88–298.

Autoriaus nuomone, lyginant Vilnių su kitais Respublikos miestais, ypač Lenkijoje, žydų padėtis jame buvo daug geresnė. Geresnė ji buvo ir lyginant su kitais Europos miestais, išskyrus gal Olandiją. Todėl Vilnius vėliau vadintas Šiaurės ar Lietuvos Jeruzale (p. 571).

Autorius teigia, kad, kitai nei žydai, totoriai tiek Vilniuje, tiek kitur Respublikoje XVI–XVII a. gyveno palyginti ramiai. Jų buvo nedaug ir jie nekėlė čia jokio pavojaus, be to, gyveno už miesto sienos ribų, buvo pavaldūs ne miestui, o vaivadais. Vis dėlto XVII a. pradžioje Vilniuje pasirodė antimusulmoniška knyga (1630 m. buvo išleista ir totorius ginanti knyga), totoriams drausta statyti mečetes miesto sienų ribose. Totoriai naudojami religine laisve ir statė mečetes ten, kur daugiau jų gyveno, bet nuo 1668 m. jas statyti buvo uždrausta. Gerus totorių santykius su krikščionimis lėmė ir tai, kad jie neturėjo ekonominių privilegijų kaip žydai. Tik apdirbant odas ir kailius jų interesai kirtosi su katalikais ir žydais, todėl keletą kartų totoriams drausta mieste supirkinėti odų žaliavą (p. 572–578).

Paskutiniame, vienuoliktame skyriuje, daugiatikybinis Vilnius palygintas su kitais XVII a. antros pusės Respublikos miestais, aptarti vilniečių testamentai ir cechų specifika (p. 579–622). Autoriaus nuomone, XVII a. pabaigoje tikybinė situacija Vilniuje, kaip ir visoje LDK, stabilizavosi. Nors kontrreformacija laimėjo visoje LDK, bet Vilniuje (čia autorius cituoja D. Fricką, kuriuo šioje knygos dalyje ypač remiasi) ji vyko *laisviau ir ne taip visuotina*. Nors Vilniaus magistrata tuomet galėjo posėdžiauti tik katalikai ir unitai, miesto elitas buvo labai įvairus, daugiakonfesinis. Keliama prielaida, kad vilniečiams iš dalies pavyko savo mieste įgyvendinti šlėktiškos laisvės modelį – taip pat ir tikybinės laisvės atžvilgiu. Po 1682 m. kalvinistų bažnyčios sunaikinimo miesto visuomenė tarsi atsipeikėjo. Nusiaubtų kapinių ir pastatų vaizdai visus išgąsdino. Tuo labiau, kad kalvinistai jau nebekėlė pavojaus katalikams, ypač kai išnyko Biržų Radvilų globa ir jų situacija tapo panaši į liuteronų (p. 579–580).

Vilniaus liuteronai sudarė labiausiai išsilavinusių miestiečių sluoksnį, jie net mokėsi Vilniaus universitete pas jėzuitus. Daugelis jų buvo vokiečiai, turėjo gerus ryšius su Prūsija ir kitais kraštais, daug jų buvo vedę katalikes ir visa tai padėjo jiems išvengti didesnių neramumų. Autorius mano, kad nemažai daliai vilniečių buvo svarbu ne tiek religinė, kiek etninė priklausomybė. Kitatikiai, negalėdami mieste užimti pareigybių, gausino savo turtus. XVII a. pabaigoje dažniau stačiatikiai tapdavo unitais nei protestantai katalikais. Unitais stačiatikiai dažniau tapdavo dėl konjunktūros, o jų žmonos likdavo stačiatikėmis (p. 581–588).

Teigiama, kad mažinant stačiatikių įtaką Respublikoje, siekta apriboti ir Maskvos įtaką. Po 1686 m., kai Kijevo stačiatikių metropolitas tapo pavaldus ne Konstantinopolio, o Maskvos patriarchui ir gyveno Rusijoje, visi Respublikos stačiatikiai tapo labiau susieti su Rusija. Ir nors stačiatikiai Vilniuje išliko iki padalijimų, Šv. Dvasios brolijos ir vienuolyno reikšmė labai sumažėjo, jie buvo labiau susiję su Rusija (p. 594–596).

Atkreiptas dėmesys į vilniečių testamentus, kurie rodo, kaip glaudžiai įvairių religijų žmonės buvo vienas su kitu susiję. Aukojant šventovėms ir špitolėms dažnai lėmė ne tik tikyba, bet ir kultūra bei aukotojų kilmė – rusėnų kilmės katalikai ar unitai neretai aukojo stačiatikių institucijoms, stačiatikiai – unitų (p. 597–599). Palyginimui autorius trumpai apžvelgė tikybinę situaciją įvairiuose Lenkijos karalystės miestuose ir pastebėjo, kad visur ji buvo blogesnė nei Vilniuje. Konstatavo, kad situacija LDK miestuose buvo geresnė nei Karūnoje, o karališkuose Prūsuoje liuteronai diskriminavo katalikus. Išskirtinė, lyginant su kitais Respublikos miestais, buvo ir žydų padėtis Vilniuje, nes jų čia taip ir nepavyko uždaryti į getą. T. Kempa sutinka su teiginiais, kad nuo XVII a. pradžios Vilniaus cechų organizacijoje stiprėjo katalikų ir unitų įtaka, tačiau atmeta senesnės istoriografijos (Kazimierz Chodynicki) teiginius, kad cechų vadovybėje dominavo katalikai. Vyravo XVI a. suteiktomis privilegijomis įtvirtintas cechų vadovybės paskirstymas po lygiai lotyniškosios ir rusėniškosios „nacijų“ atstovams, tarp pirmųjų buvo ir protestantai, o tarp antrųjų – stačiatikiai ir unitai. Kartais būdavo įtvirtinamas paritetas tarp protestantų ir katalikų, o kartais cechų vadovybė būdavo formuojama ne pagal tikybę – pvz., po vieną atstovą iš lenkų, lietuvių, rusėnų ir vokiečių „nacijų“ (1579 m. audėjų statutas) ar taip, kaip numatė 1663 m. šaltkalvių cecho statutas – du atstovai „iš Lietuvos“ ir vienas „vokietis“ (p. 607–609). Labai įdomi autoriaus nuomonė, jog kitatikių įtaką cechų vadovybėje padėjo išsaugoti aplinkybė, kad miesto valdžios, kuri XVII a. antroje pusėje buvo katalikiška ir unitiška, daugelis atstovų buvo kilę iš kitatikių ir to neslėpė. Tai darė juos liberalesnius kitatikių atžvilgiu, o religinės tolerancijos tradicija Vilniuje ir toliau gyvavo (p. 623).

Paskutiniuose (p. 625–635) knygos puslapiuose konstatuojama, kad po ilgų šimtmečių įvairių tautų ir religijų sugyvenimo, XVI a. pasklidus reformacijai, o paskui kontra-reformacijai ir jėzuitams, Vilniuje prasidėjo įtampos ir neramumai. Glaustai apžvelgta anksčiau išdėstyta medžiaga. Knygos pabaigoje yra 30 iliustracijų (p. 637–666) ir 28 su nagrinėta tema susijusių originalių šaltinių publikacijos (p. 667–718), išpūdingas naudotų archyvų ir rankraštytų, skelbtų šaltinių ir literatūros sąrašas (p. 721–766) bei asmenvardžių rodyklė.

Apibendrinant galima pasakyti, kad nepaisant tam tikrų netikslumų ir klaidų, tai unikalus darbas, supažindinantis su beveik dviejų šimtų metų Vilniaus (ir ne tik) įvairių religijų sugyvenimo ir konfliktų istorija. Ši Tomaszo Kempos knyga galėtų būti pagrindas dar išsamesniems joje aprašytų įvykių tyrinėjimams.

Elmantas Meilus
(Lietuvos istorijos institutas)

Дзяніс Лісейчыкаў. **Святар у беларускім соцыуме. Прасапаграфія ўні-
яцкага духавенства 1596–1839** гг. Мінск: Беларусь, 2015, 719 с., [16] л. іл.
ISBN 978-985-01-1138-8

Bažnytinės unijos idėja, Abiejų Tautų Respublikoje sklandžiusi XV a., buvo reali-
zuota XVI a. antroje pusėje, aktyviai veikiant jėzuitams ir pritarus popiežiui Klemensui
VIII. Lietuvos Brastoje 1596 m. spalio 18 d. vykusiame sinode dalis ortodoksų hierarchų
su Kijevo metropolitu Mykolu Rahoza priešakyje paskelbė apie susijungimą su katalikų
Bažnyčia. Atsirado nauja konfesija – unitai (nuo XVIII a. vadinti graikų apeigų kata-
likais). Unitai pripažino Apaštalų Sosto viršenybę ir katalikybės dogmas, tačiau turėjo
popiežiaus leidimą laikytis ortodoksų Bažnyčios apeigų. Liturgijoje buvo paliktas galioti
Julijaus kalendorius. Organizacinė struktūra taip pat nebuvo keičiama. Naujos konfe-
sijos atsiradimas daugiau nei porai šimtmečių (Lietuvos Brastos unija buvo panaikin-
ta XIX a. – buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse 1839 m., Lenkijos
Karalystėje 1875 m.)¹ iš esmės pakeitė valstybės religinį žemėlapi (iki XVII a. devinto
dešimtmečio unija nugalėjo visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje) ir tapo religinių
kovų priežastimi (dalis ortodoksų hierarchų nesutiko su Brastos unijos nutarimais. Ru-
sijos imperija Lietuvos Brastos unijos priešininkus dizunitus naudojo kaip ingerencijos į
Abiejų Tautų Respublikos vidaus reikalus įrankį).

Mečislovas Jučas, analizavęs unitų ir graikų orientalistų konversijas XVIII a. pirmo-
joje pusėje, yra taikliai pastebėjęs, kad unija į Lietuvą atėjo tiesiogiai veikiant Vakarų
civilizacijai. Katalikiškoji Lietuva buvo tos civilizacijos skleidėja į rytus, į jai pavaldžias
baltarusių žemes². Tad čia aptariama baltarusių istoriko Dzianiso Liseičykavo parengta
ir 2015 m. vienoje iš Minsko leidyklų išleista knyga apie unitų parapijose tarnavusius
dvasininkus yra pravarti ne tik į unitų, bet ir į Lietuvos Bažnyčios istorijos problemas
besigilintiems tyrėjams.

Knygos pavadinimu deklaruojama, kad tai unitų dvasininkijos, kaip vieno iš baltaru-
sių visuomenės sluoksnio, prozopografija nuo Lietuvos Brastos unijos sudarymo 1596 m.
iki jos panaikinimo buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse 1839 m. Turint
omenyje, kad iki šiol anaipol ne visi aukštųjų dvasininkų pareigas šioje Bažnyčioje ėję
dvasininkai yra identifikuoti, užmojis pateikti kolektyvinį parapijoje tarnavusio dvasi-
ninko portretą priskirtinas prie itin ambicingų baltarusių mokslininko siekių. Geografinė
apreptis taip pat imponuojanti: nurodoma, jog tyrimas apima buvusios Lietuvos Kuni-

¹ Unitų Bažnyčia buvo atkurta tik XX a. Naujausioje temos literatūroje nurodoma Abiejų Tautų Res-
publikoje buvus apie 11 milijonų unitų tikėjimo išpažinėjų, žr.: E. N o r v a i š a s, Unitai, *Visuotinė lietuvių
enciklopedija*, t. 24, Vilnius, 2013, p. 364–365.

² M. J u č a s, Katalikų unitų ir graikų orientalistų kontroversijos XVIII a. pirmojoje pusėje, *Lietuvių ka-
talikų mokslo akademijos metraštis*, t. 12, Vilnius, 1998, p. 317–326.

gaikštystės žemes, Palenkės vaivadiją Lenkijos karalystėje, rytų slavų gyvenamus Livonijos kunigaikštystės ir Kuršo regionus (p. 6). Tačiau tokia geografija kartu verčia abejoti, ar korektiška apsibrėžtos teritorijos unitų tikėjimo išpažinėjus sutapatinti išimtinai su baltarusių visuomene? Ar unitų tikėjimo fenomenas neturėjo įtakos kitoms Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gyvenusioms tautoms? Juolab kad į unitų Bažnyčią perėjo ir dalis buvusios Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje gyvenusių rusų bei ukrainiečių?

Knygą sudaro įvadas ir dvi dalys. Pirmoji jų skirta unitų dvasininkijos kaip vieno iš visuomenės sluoksnių struktūros analizei (p. 20–94), antroje dalyje publikuojamos dvasininkų biografijos, parengtos remiantis istoriografija ir pirminiais šaltiniais (p. 95–593), bei rodyklės (p. 612–718).

Autorius, įvade apsibrėždamas tyrimo tikslus ir uždavinius, akcentuoja unitų dvasininkijos dinastijų susidarymo bei lokalizacijos analizės svarbą šios visuomenės socialinės grupės raidos tyrimams (p. 5). Savo išsikeltų uždavinių realizavimą taikant prozopografijos metodą jis įvardija kaip pagrindinį tyrimo uždavinį (p. 5). Turint omenyje, kad tyrimo metodai paprastai pasitelkiami siekiant tyrėjo išsikeltų uždavinių, autoriaus nuostata pasirinkto metodo atžvilgiu, jo priskyrimas prie svarbiausių tyrimo uždavinių, matyt, ir lėmė apsisprendimą išsamiai aptarti prozopografijos metodo atsiradimo ir taikymo galimybes (p. 7–9). Pastarąjį metodą D. Liseičykavas apibūdina kaip tinkamiausią baltarusių–lietuvių–latvių žemių elitų personalinės struktūros analizei, o kaip tik šiam visuomenės sluoksniui, pasak autoriaus, ir priskirtini unitų parapijose tarnavę dvasininkai (p. 10). Tačiau Wiktoras Worotyńskis, tarpukariu išleistos monografijos apie Vilniaus vyriausiąją seminariją (joje tam tikrą vietų skaičių turėjo ir unitai) autorius, rašo apie itin žemą Mogiliavo unitų dvasininkijos išsilavinimo lygį. Pasak W. Worotyńskio, kandidatai į unitų dvasininkus, daugiausia kilę iš neturtingų šeimų, neturėjo galimybės sistemingai studijuoti teologiją, tad jų mokslas apsiribodavo žiniomis, įgytomis iš kaimo parapijos klebono. Prasmę rašyti, skaityti, skaičiuoti ir gana paviršutiniškai supažindinti su tikėjimo tiesomis bei bažnytinėmis apeigomis, jie būdavo įšventinami į kunigus³. Tad dėl šios visuomenės grupės socialinio statuso ir menko išsilavinimo besąlygiškas jos priskyrimas elitui diskutuotinas. Tačiau tai, žinoma, nepaneigia galimybės ją tiriant pasitelkti prozopografiją.

Prioritetą teikdamas prozopografiniam metodui, autorius nelinkęs plačiau aptarti kitų šiame tyrime naudotų metodų – lyginamosios analizės, aprašymo, matematinių. Taikydamas matematinius metodus autorius apskaičiavo analizei pasirinktu laikotarpiu galimai buvusį optimalų (beveik 26 tūkst.) ir realų (apie 20 tūkst.) unitų dvasininkų skaičių ir konstatavo, kad darbe surinkti duomenys apie 8480 asmenų sudaro tik 42,5 % buvusio tikėtino realaus jų skaičiaus (p. 17–18). Taikytų metodų įvairovė ne-

³ W. Worotyński, *Seminarjum Głównie w Wilnie. Powstanie i pierwszy okres dziejów (1803–1816)*, Wilno, 1935, s. 8–9.

abejotai yra darbo privalumas. Kita vertus, akivaizdu, kad matematiniai skaičiavimai atlikti remiantis laisvai pasirinktais skaičiais, kuriems pagrįsti duomenų stinga. Diskutuotina, kiek tikslinga yra vieną iš istoriografijoje funkcionuojančių skaičių vertinti kaip galutinį (autorius skaičiavimai paremti teiginiu, kad 1772 m. analizei pasirinktoje teritorijoje egzistavo 1749 parapijos). Primintina, kad unitų Bažnyčios vyskupijų ir parapijų žemėlapis autorius analizei pasirinktu laikotarpiu iki šiol nėra sudarytas, duomenys apie parapijų skaičių istoriografijoje įvairuoja. Tas pats pasakytina dėl dvasininkų tarnystės trukmės vienoje parapijoje – autorius teiginys, kad dvasininkai parapijoje keisdavosi kartą per 20 metų (p. 20), manyčiau, perdėm suabsoliutintas. Kita vertus, akivaizdu, kad autorius dvasininkų luomo ribas linkęs smarkiai išplėsti, dvasininkijai priskirdamas ir bažnyčioje patarnavusius asmenis (p. 16), kuriems kunigystės šventimai nėra būtini.

Prozopografinį metodą taikantys tyrėjai personalijų sąrašus paprastai rengia pagal apsibrėžtą klausimyną⁴. Recenzuojamo veikalą autorius, atrodo, jas rengė pagal principą „ką pavyko surinkti“ (p. 15), atsisakydamas prozopografiniams tyrimams būdingos struktūrizuotos formos. Tiek nuorodose į literatūrą, tiek į pirminius šaltinius stinga konkretumo, t. y. autorius nesivargina nurodyti lapą ar puslapį, kuriame yra duomenų apie konkrečią personaliją. Asmenų gyvenimo datas jis nurodo ne tik metų, bet dienos tikslumu. Gimimo data laisvai keičiama krikšto data, niekaip to nepažymint. Turint omenyje, kad kūdikiai tik išimtiniais atvejais krikštyti tą pačią dieną, kai atėjo į šį pasaulį, kaip ir tą aplinkybę, kad krikšto sakramentas būdavo suteikiamas ir vienerių ar daugiau metų sulaukusiam vaikui, diskutuotina, ar gimimo ir krikšto datas tikslinga laikyti sinonimais.

Autorius naudotų šaltinių bazė vertintina kaip itin solidi. Duomenys rinkti Baltarusijos, Latvijos, Lenkijos, Rusijos, Ukrainos archyvuose ir bibliotekų rankraštynuose (p. 19). Įvadinėje darbo dalyje pateiktoje istoriografijos ir šaltinių apžvalgoje (p. 11–14) autorius aptaria pagrindines savo naudotų archyvinių dokumentų grupes: vizitacijos aktus, dvasininkų surašymo duomenis (*ревизские сказки*), dvasininkų iššventinimo dokumentus, žemės ir miesto teismų knygas. Nuorodos asmenų biografijoje, taip pat atskira įklia pateiktų 11 antkapinių paminklų nuotraukų leidžia teigti, kad šiais duomenimis naudotasi. Tenka apgailestauti, kad autorius nemanė esant reikalinga antkapinius paminklus kaip gana informatyvią šaltinių grupę tokio pobūdžio tyrimams aptarti. Tad lieka neišaiškinti, ar jis epigrafinius įrašus panaudojo fragmentiškai, t. y. ar jų yra tiek, kiek knygoje paskelbta antkapių nuotraukų, ar kur kas daugiau.

⁴Lietuvių istoriografijoje vienas naujausių prozopografinio tyrimų sudarant klausimyną – V. A l i š a u s k a s, T. J a s z c z o ł t, L. J o v a i š a, M. P a k n y s, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a. (Bažnyčios istorijos studijos)*, t. 2, Vilnius, 2009.

Aptardamas šaltinius autorius pagrįstai pagrindinį dėmesį skyrė vizitacijų aktams bei surašymo duomenų apibūdinimui, kaip informatyviausiai šiam tyrimui reikalingų duomenų surašymui. Nuo XIX a. antrojo dešimtmečio vidurio Rusijos imperijoje aukščiausios valdžios nurodymu iš katalikų dvasininkų (iš pradžių tik iš einančių aukštesnes tarnystės pareigas, vėliau – iš visų) imta reikalauti pildyti tarnybos lapus, vadinamuosius „formuliarus“, kuriuose būdavo pateikiami duomenys apie asmens kilmę, amžių, išsilavinimą, dvasinės tarnystės eigą. Turint omenyje tarnybos lapuose reikalaujamų pateikti duomenų spektrą, tai vertingas šaltinis rengiant katalikų dvasininkų duomenų bazę. Mažai tikėtina, kad buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės unitų dvasininkija tarnybos lapų pildymo būtų išvengusi. Tačiau ši šaltinių grupė čia aptariamoje knygoje nėra naudojama. Pastebėtina, kad tyrėjai jau yra konstatavę sisteminio šaltinių panaudojimo tyrime stygių ir apmaudžias istoriografijos panaudojimo spragas. Pasak baltarusių istoriko Jurijaus Nikolajevičiaus Mikulskio, deramai neišnaudotos tiek archyvinų, tiek publikuotų šaltinių galimybės, sisteminio darbo su šaltiniais ir istoriografija stoka lėmė spragas dvasininkijos personalijų kataloge, kurias nesunkiai galima buvo užpildyti. Recenzijos autorius savo teiginius argumentuotai pagrindžia, pateikdamas autoriaus nepanaudotus duomenis apie XVII a. pirmosios pusės dvasininkus, ir reikšmingai papildė sąrašą naujomis pavardėmis⁵. Antrinant J. N. Mikulskiui, remiantis vien literatūra galima būtų pildyti ir XIX a. unitų dvasininkų sąrašą. Antai minėtasis W. Worotyńskis savo monografijos apie Vilniaus vyriausiąją seminariją prieduose yra paskelbęs joje studijavusių auklėtinių, tarp jų ir unitų, sąrašus. Akivaizdu, kad autorius jais nesinaudojo, kitaip sunku būtų paaiškinti, kodėl, pvz., šios seminarijos auklėtinis 1808–1812 m., būsimasis Vilniaus universiteto profesorius ir Šarašovos klebonas Mykolas Bobrovskis yra įtrauktas (p. 122), tačiau Jeronimo Bučinskio, kaip nurodo W. Worotyńskis, studijavusio seminarijoje tais pačiais metais kaip ir M. Bobrovskis, ir vėliau ėjusio Lucko klebono ir kanauninko tarnystės pareigas⁶, autoriaus sudarytame kataloge nėra. Kita vertus, atkreiptinas dėmesys, kad autorius neturėjo tikslo sudaryti maksimaliai išsamų unitų dvasininkų sąrašą. Pasak jo, tai visų pirma neįmanoma fiziškai, antra – keblu dėl šaltinių spragų (p. 18). Turint tai omenyje, anksčiau išsakyti pastebėjimai dėl katalogo fragmentiškumo nėra tokie svarbūs, kaip galėtų pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Akcentuotina, kad autoriaus identifikuotas personalijų skaičius (8480), kas tikėtina, sudaro daugiau nei trečdalią bendro galimai tarnystę unitų Bažnyčioje ėjusių dvasininkų, vertintinas kaip reprezentatyvi duomenų bazė analizei pasirinktais aspektais.

⁵ Ю. Н. Мик ульск ий, Дзяніс Лісейчыкаў Д. В. *Святар у беларускім соцыюме. Праспаграфія ўніяцкага духавенства 1596–1839 гг.*, Мінск, 2015. 719 с., ил.; *Беларуская Даўніна, Studia et fontes*, вып. 3, Мінск, 2016, с. 294–305.

⁶ W. W o r o t y ń s k i, min. veik., p. 212–213.

Apie kiekvieną autoriaus identifikuotą personaliją yra pateikiama glausta, šaltiniais ir literatūra argumentuota biograma. Nors duomenys išdėstyti nesilaikant griežtai standartizuotos schemos, kas būdinga vienos ar kitos visuomenės grupių biogramoms, rengiamoms pagal prozopografinę metodologiją, tačiau autorius linkęs savo sudarytąjį biografinį unitų dvasininkų sąrašą apibūdinti kaip „susistemintus prozopografinius duomenis“ (p. 10). Ar tai turėtų reikšti, kad termino „biografinis“ sinonimas yra „prozopografinis“? Personalijos biografiniame kataloge sugrupuotos pagal abėcėlę. Autoriaus pasirinktos baltarusiškos asmens įvardijimo formos leidžia pasiekti vienodumo, kas šiuo atveju yra svarbu. Tačiau šalia baltarusiškos asmens įvardijimo formos pateikiama lenkiška. Kyla klausimas, kokie argumentai tai lėmė. Istoriografija? Šaltinių teikiami duomenys? Vargu, nes kokios asmenvardžių formos vyrauja šaltiniuose, nenurodoma. Galima spėti, kad tai iš dalies priklauso nuo laikotarpio. Tad diskutuotina, ar nebūtų buvę prasmingiau pateikti pagrindines šaltiniuose fiksuotas asmenvardžių formas. Šalia baltarusiškos asmenvardžio formos pateiktų lenkiškų asmenvardžių rodyklėje (p. 612–642) nėra. Kokiais kriterijais remiantis rodyklė sudaryta, neaišku, tad belieka manyti, kad joje esančios spragos – apmaudi korektūros klaida (pvz., į rodyklę įtraukta Sidaro Dalidovičiaus (*Далідовіч Сідар*) žmona Alena (p. 620), tačiau jos vyrui Sidarui rodyklėje vietos neatsirado. Kaip ir Dalinskių bei Dalmackių (p. 226) pavardę turėjusiems unitų dvasininkams). Turint omenyje tiek autoriaus sudarytas biogramas, tiek vyraujančią unitų dvasininkų istoriografiją lenkų kalba, nuoroda rodyklėje į lenkišką asmenvardžio formą būtų labai pravarti. Tas pats pasakytina ir apie vietovardžių rodyklę (p. 643–710). Nors ji labai išsami, su nuorodomis tiek į istorinę, tiek į dabartinę valstybinę vietovės priklausomybę, pavieta / vaivadiją ir apskritį, tačiau surasti vietovę, kuri nėra dabartinės Baltarusijos teritorijoje, gana keblu.

Pirmoje knygos dalyje autorius kėlė uždavinį apibendrinti atliktų unitų dvasininkijos tyrimų rezultatus ir kartu nužymėti tolesnių tyrimų problematiką. Imponuoja analizei pasirinktų klausimų spektras – nuo kasdienio, šeimyninio unitų dvasininko gyvenimo tyrimų iki bažnytinės hierarchijos struktūrų (p. 10). Siekdamas nusakyti unitų dvasininkijos vietą bendruomenės socialinėje struktūroje (p. 20–46), autorius susitelkė į unitų dvasininkijos dinastijų formavimosi problemą (p. 20–28). Tokia prieiga leido jam identifikuoti XVII a. pirmosios pusės patronimines unitų dvasininkų pavardes, atskleisti, kaip dėl priesagos „-ski“ XVIII a. radosi „bajoriška“ pavardės versija (p. 21). Tiek ši įžvalga, tiek glausti duomenys apie pagrindines unitų dvasininkijos dinastijas (žr. lent. 1.1.1. p. 22) yra svarbūs besigilinantiesiems į pavardžių etimologijos problemas, tiek filologiniams, tiek istoriniams tyrimams, juolab kad autorius, remdamasis kilmės kriterijumi, suskirsto pavardes į grupes (p. 24), nustato tarp unitų dvasininkų ir jų žmonių vyravusius vardus (p. 26–28). Surinkti ir dvasininkų biogramose glaustai apibendrinti duomenys, svarbūs nagrinėjamu laikotarpiu vyravusių unitų dvasininkų giminių statisti-

kai, pateikiami skyriuje „Dvasininkijos giminių lokalizacija“ (p. 61–74). Diskutuotina, ar ne tikslingiau būtų buvę šiame skyriuje publikuoti ir duomenis apie pagrindines unitų dvasininkijos dinastijas, tačiau neatmestina, kad autoriaus pasirinkta struktūra labiau išryškina genealoginį tyrimo aspektą.

Dvasininkijos kasdienio gyvenimo sampratai ypač vertingas yra pirmosios šio veikalo dalies skirsnis „Karjera, edukacija, šeima“ (p. 28–46). Galima tik pritarti autoriui, jog dvasininko karjera ir iš dalies jo socialinis mobilumas priklausė ne tik nuo kilmės. Ne mažiau svarbu buvo ir išsilavinimas, sėkmingos vedybos, šeimos sudėtis (p. 28). Autorius nuosekliai apžvelgia, kokius kriterijus turėjo atitikti norintieji tapti dvasininkais, pateikia unitų dvasininko tarnystės pareigybių hierarchiją (p. 29–30). Pasitelkęs pavienių dvasininkų biografijas kaip tipines, autorius pateikia duomenų apie jų išsilavinimą (p. 31–32), remdamasis folkloru (sic!) prieina prie apibendrinimo, kad XIX a. absoliuti dauguma unitų dvasininkų buvo menkai išsilavinę (p. 32), tačiau susistemintų duomenų, kiek ir kokius mokslus dvasininkai buvo baigę, kokie buvo, jei buvo, jų išsilavinimo ypatumai tam tikrais istoriniais laikotarpiais, stinga. Lieka spėlioti, kad tokį autoriaus apsisprendimą galėjo lemti šaltinių duomenys, tačiau personalijų biografijose esanti informacija apie dvasininkų išsilavinimą verčia tuo abejoti. Šiame skirsnyje pateikti susisteminti duomenys apie vaikų skaičių dvasininkų šeimose Vitebsko ir Minsko gubernijose 1834 m. (p. 39) reikšmingai praplečia tyrimo lauką – tai medžiaga, svarbi ne tik unitų dvasininkijos kasdienio gyvenimo analizei, bet ir demografiniams to meto visuomenės tyrimams.

Turint omenyje, kad unitų dvasininkams, kitaip nei katalikų, celibatas nėra privalomas, akivaizdu, jog autoriaus išvada, kad unitų dvasininkija nebuvo absoliučiai uždara socialinė grupė, nekvestionuotina. Tačiau kas slypi už teiginio, kad Rusijos imperijoje dvasininkija buvusi socialiniu požiūriu uždara bendruomenė (p. 45), taip ir lieka neaišku. Ar čia turėta omenyje ortodoksų Bažnyčios dvasininkija? Katalikų ar unitų dvasininkai XIX a.? Lygiai taip pat neaišku, nuo kokio skaičiaus – visų veikalo antroje dalyje pateiktų dvasininkų katalogo, ar tik nuo Polocko vyskupijoje tarnavusių – apskaičiuotas dvasininkų, kilusių iš bajorų, procentas (p. 45).

Dvasininkijos, kaip specifinės socialinės grupės, tyrimams vertingos autoriaus įžvalgos apie unitų dvasininkų santykius su pasaulietine diduomene (p. 46–53), akcentuojant, kad neretai pastarieji atlikdavo dvasininko statuso visuomenėje pagrindinio veiksnio vaidmenį. Tačiau diskutuotina, ar pastebėjimas, jog XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje dalis unitų dvasininkų buvo labiau priklausomi nuo savo pasaulietinių patronų nei Bažnyčios hierarchų, remiantis šaltiniuose fiksuotais atvejais, kai dvasininkai prisistatydavo savo patronų dvasiniais tarnais (p. 49), galėtų būti laikomas pakankamu argumentu šiam teiginiui pagrįsti. Akivaizdu, kad dvasininko ir patrono tarpusavio santykių problema yra verta nuodugnesnių tyrimų. Autorius teisingai, teigdamas, kad patronato teisė buvo panaikinta Rusijos imperijoje. Tačiau klysta, tvirtindamas, kad tai buvę 1833 m. (p. 52). *Ius*

patronatus teisė tiek unitų, tiek Romos katalikų Bažnyčioje buvo apribota, t. y. Bažnyčios hierarchai įpareigoti dvasininkų paskyrimus į parapijas derinti su imperijos valdžia 1832 m. kovo 11 d. įsaku⁷. *Ius patronatus* teisė imperijoje panaikinta 1843 m. birželio 11 d. įsaku⁸. Tad turint omenyje, kad unitų Bažnyčia buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, po padalijimų atitekusiose Rusijos imperijai, panaikinta 1839 m., 1843 m. įsakas unitų dvasininkijai negalėjo būti aktualus.

Ketvirtasis pirmosios dalies skyrius, kuriame analizuojama konversijos problema (p. 75–91), jau yra sulaukęs itin kritiško ir problematiką išigilinusių tyrėjų vertinimo. Anksčiau minėtas knygos recenzentas J. N. Mikulskis yra išsakęs argumentuotų priekaištų tiek dėl nepakankamai panaudotų šaltinių, tiek dėl vienpusiško nagrinėjamo klausimo vertinimo⁹, kuriems belieka tik pritarti. Kita vertus, atkreiptinas dėmesys, kad autorius, aptardamas konversijos temą, kartu atskleidė, kad iki šiol tyrėjai unitų Bažnyčios fenomeną vertina nevienareikšmiškai. Anksčiau cituotas M. Jučas prieš kone porą dešimtmečių rašytame straipsnyje yra konstatavęs, kad ukrainiečių ir baltarusių istorikai laikosi nuomonės, jog per bažnytinę uniją buvo siekiama išnaudoti, sukatalikinti, denacionalizuoti jų liaudies mases ir sukurti placdarmą tolesnei katalikų Bažnyčios ekspansijai į Rusiją. Tyrėjas tada abejojo, ar įsitvirtins tezė apie unitus kaip baltarusių tautinę Bažnyčią¹⁰. D. Liseičykovo tyrimas leidžia prieš porą dešimtmečių išsakytomis lietuvių istoriko prognozėmis suabejoti. Akivaizdu, kad D. Liseičykovas atstovauja kur kas nuosaikesniam požiūriui unitų Bažnyčios atžvilgiu turintiems baltarusių tyrėjams. Tačiau tai, savaime suprantama, neatleidžia nuo būtinybės tyrimui pasitelkti šaltinius, kurie, J. N. Mikulskio manymu, galėtų tokį požiūrį koreguoti. Kita vertus, akcentuotina, kad unitų dvasininkijos konversijos klausimas yra vienas reikšmingesnių kur kas platesnės neretai politizuojamos unitų–katalikų–ortodoksų Bažnyčios santykio problemos elementų, kuriuos būtina iširti nuodugniau.

D. Liseičykovo atliktas tyrimas vertintinas kaip svarbus įnašas ne tik į unitų Bažnyčios, bet apskritai į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros, visų pirma konfesinės, tyrinėjimus. Platus nagrinėjamų klausimų spektras leidžia teigti, kad knyga bus pravarti ne tik Bažnyčios istorikams, bet ir kasdienybės istorijos tyrinėtojams, į genealogiją besigilinantiems profesionalams ir mėgėjams. Juolab kad daugelis pavardžių į mokslinę

⁷ 1832 m. kovo 11 d. įsakas nr. 5225, *Полное собрание законов Российской империи*, собрание 2, т. 7, Санкт Петербург, 1832, с. 137–138; prieiga per internetą: www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php [žiūrėta 2017 06 26].

⁸ 1843 m. birželio 11 d. įsakas nr. 16939, ten pat, t. 18; prieiga per internetą: www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php [žiūrėta 2017 06 26]; apie *ius patronatus* teisės panaikinimą katalikų Bažnyčioje žr.: V. Ž a l t a u s k a i t ė, Romos katalikų dvasininkų socialinis mobilumas (po 1863–1864 m. sukilimo iki XX a. pradžios), *Lietuvos istorijos metraštis*, 2014 metai 2, 2015, p. 108–109.

⁹ Ю. Н. М и к у л ь с к и й, min. veik., p. 299–304.

¹⁰ М. Ј u č a s, min. veik., p. 317–318.

apyvartą įvedama pirmąkart. Dvasininkų biografijose minimos jų žmonių pavardės perša prielaidą, kad D. Liseičykovo paskelbti duomenys bus aktualūs ir *gender* istorijos tyrėjams. Nors dvasininko terminas taikytas nepagrįstai plačiai, dvasininkų luomui priskiriant ir Bažnyčioje tarnavusius asmenis, nebūtinai turėjusius kunigo šventimus, tenka pripažinti, kad autoriaus sudaryta duomenų bazė, apimanti beveik 8,5 tūkst. personalijų, yra svarus pagrindas ją plėsti, pildant naujais duomenimis.

Aldona Prašmantaitė
(Lietuvos istorijos institutas)

Vytautas Tininis. **Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisviai Lietuvoje 1944–1949 m.** Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2016, 392 p. ISBN 978-609-8037-60-9

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir pirmaisiais pokario metais Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisvių lageriuose Lietuvoje kalėjo tūkstančiai įvairių šalių ir tautybių žmonių. Jų gyvenimo ir kančių istorija moksliniu požiūriu yra ne tik įdomūs, aktualūs, bet ir sudėtingi bei sunkūs klausimai. Vokietijos karo belaisviai, jų buvimas Lietuvoje darė tam tikrą poveikį visuomenės gyvenimui sovietų okupuotoje pokario Lietuvoje, krašte vykusiems procesams ir reiškiniams, socialinei aplinkai, paliko ryškų pėdsaką žmonių atmintyje.

Sovietmetis šia tematika praktiškai nepaliko jokie mokslinio įdirbio. Tokie tyrimai buvo draudžiami. Vokietijos karo belaisvių atmintis nesaugota, į juos žiūrėta su panieka, visus laikant priešais, fašistais, nusikaltėliais ir pan. Paradoksalu, kad nebuvo skiriama dėmesio ir sovietinių karo belaisvių tragiškai istorijai nacistinės Vokietijos karo belaisvių stovyklose. Stalininiams ideologams jie buvo priesaiką sulaužę tėvynės išdavikai. Ši tema išliko tabu ir vėliau, beveik visą sovietmetį.

Kalbant platesniu, regioniniu aspektu, padėtis tematikos istoriografijoje pradėjo keistis tik subyrėjus SSRS. Svarbiausia, pakito absoliučiai negatyvus ideologizuotas požiūris į vokiečių karo belaisvių tematiką, atsivėrė archyvai. Nemažai įvairaus pobūdžio darbų išleista visų pirma Rusijoje. Jų pasirodė ir Lietuvoje: tai apžvalginiai darbai apie vokiečių belaisvių lagerius (ypač apie Macikų lagerį Šilutės rajone), kalinimo sąlygas juose, gyvenimą, darbą, belaisvių palaidojimo vietas. Išleista ir karo belaisvių atsiminimų.

Vytautas Tininis – pirmasis autorius, ryžęsis vokiečių karo belaisvių istorijos temą įvairiapusiškai nušviesti didelės apimties mokslinėje monografijoje visos Lietuvos mastu,

remdamasis archyviniais šaltiniais. Kalbant apie archyvinius šaltinius aptariama tematika, reikia konstatuoti, kad padėtis prieštaringa ir problemiška. Viena vertus, sovietinių šaltinių gana daug, tačiau jie vienpusiški, pagal juos sunku objektyviai rekonstruoti istorijos realijas, išryškinti Lietuvos specifiką. Visavertė šaltinių bazė niekada ir nebuvo suformuota dėl jau minėto negatyvaus sovietinio požiūrio į Vokietijos karo belaisvius, dokumentai tvarkyti atsainiai, nemaža jų dalis sunaikinta likvidavus belaisvių lagerius kaip menkaverčiai.

Panašu, kad autorius panaudojo visuose svarbiausiuose Lietuvos archyvuose kompiškai saugomus dokumentinius šaltinius (Lietuvos ypatingojo archyvo VRM dokumentų skyriuje ir Lietuvos KP dokumentų skyriuose, Lietuvos centriname valstybės archyve saugomą medžiagą). Galima konstatuoti, kad jis sukaupe labai gausią ir vertingą faktografinę duomenų bazę, ją išanalizavo bei kritiškai įvertino. Monografijoje aptarti ir panaudoti kitų autorių darbai. V. Tininis pateikė skaitytojui įdomią istorinę medžiagą, savo išvadas, apibendrinimus, išvalgas, taigi, atliko didžiulį ir kruopštų mokslinį tiriamąjį darbą. Pažymėtina, kad knyga gausiai iliustruota nuotraukomis, dokumentų faksimilėmis ir kitomis iliustracijomis.

Išskirtinis monografijos bruožas – daug įvairaus pobūdžio statistinių duomenų, suvestų ir pateiktų lentelėse, kurios tiek perimtos iš sovietinių šaltinių, tiek sudarytos paties autoriaus. Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisvių Lietuvoje istorijos klausimai nušviečiami plačiame jų padėties visoje SSRS kontekste.

Monografijos medžiaga išdėstyta keturiuose skyriuose. Pirmame skyriuje „Karo belaisviai Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje“ pateikta tematinis aspektu įvairi medžiaga ir statistiniai duomenys apie karo belaisvius, jų skaičių, teisinę padėtį, tautinę sudėtį. Aptariami karo belaisvių lageriai, jų įkūrimas, struktūra ir panaikinimas, belaisvių specialiosios ligoninės, lagerių vadovybė, sovietų Lietuvos administracijos požiūris į belaisvius, lagerių apsauga, režimas, personalas ir kt. Antrame skyriuje „Karo belaisvių padėtis Lietuvoje“ rašoma apie belaisvių buities ir darbo sąlygas, jų mitybą, medicinos pagalbą, ligas ir mirtingumą, agentūrinę veiklą, karo belaisvius „SSRS piliečius“, belaisvius karo nusikaltėlius, jų pabėgimus, sovietinę „denafikaciją“, belaisvius agentus ir lietuvių tautos pasipriešinimo sąjūdį, belaisvių laidojimą ir kapines. Trečias skyrius „Karo belaisvių lageriai ir specialiosios ligoninės“ skirtas aptarti Lietuvoje veikusius belaisvių lagerius, specialiąsias karo belaisvių ligonines. Ketvirtame skyriuje „Repatriacija“ rašoma apie belaisvių grįžimo į tėvynę procesą, trukusį iki 1949 m. pradžios.

Pažymėtina, kad beveik visa monografijos tematika – istoriografijoje netyrinėti arba beveik netyrinėti klausimai. Absoliuti istorinės faktologijos dauguma – nauji istorijos faktai ir informacija.

Iš esmės monografijos struktūra nepriekaištinga, visa tematika ir medžiaga išdėstyta logiškai ir nuosekliai.

Galima papriekaištauti, kad monografijoje neapibrėžiama, nepaaiškinama definicija „Vokietijos sąjungininkai“. Formaliai Vokietijos sąjungininkais galima laikyti tik italus, vengrus, rumunus, šalių satelitų karius – slovakus, kroatus, suomių. Kai kurių šalių (ir tautybių) karo belaisvius priskirti prie „Vokietijos sąjungininkų“ nėra visiškai tikslu ir net nekorektiška. Antai Vokietijos sąjungininkams priskiriama daugiau kaip 60 tūkst. lenkų (lentelė 2, p. 21). Tą patį galima pasakyti ir apie kai kurių kitų šalių (tautybių) karo belaisvius, daug jų į Vokietijos armiją mobilizuota prievarta. Reikėjo aptarti, kaip jie ten pateko. Kaip žinia, Vokietijos nacistai vadovavosi savo politinėmis ir rasistinėmis nuostatomis, skirstė tautas į „vertas“ ir „nevertas“ nešioti ginklą. Politiniais sumetimais „sąjungininkų“ statuso jie nesuteikė Rytų Europos, taip pat Baltijos tautoms (nenorėjo pripažinti šių tautų teisės į valstybingumą „naujojoje Europoje“).

Autorius teisingai akcentuoja, kad lietuviai, latviai ir estai sovietų buvo traktuojami kaip „SSRS piliečiai“, jie iš pradžių siūsti į karo belaisvių stovyklas. 1944–1946 m. buvusių Baltijos valstybių piliečių belaisvių stovyklose buvo apie 10 tūkst. Vėliau jie neteko teisinio karo belaisvių statuso, dauguma jų atsidūrė SSRS NKVD ypatinguose lageriuose (p. 120–121).

Karo belaisvių – „SSRS piliečių“ padėties klausimai monografijoje kiek neaiškūs, vaizdas neišsamus. Derėjo pastebėti, kad daugiausia sovietinės Latvijos vyriausybės pastangomis, motyvuojant, jog Latvijos gyventojai pateko į Vokietijos armiją vykdant prievartines mobilizacijas, latviai (taip pat estai ir lietuviai) iš Raudonosios armijos filtracinių punktų buvo siunčiami į Raudonąją armiją ir kt.

Baltijos valstybių karo belaisvių teisinės ir politinės padėties klausimus vertėjo aptarti (ar bent paminėti) monografijos pirmo skyriaus poskyryje „Teisinė karo belaisvių padėtis“ visų kitų tautybių belaisvių padėties kontekste. Monografijoje jie aptariami atskirai antrame skyriuje. Nekalbant apie politinio pobūdžio aspektą, šie klausimai nelabai dera prie medžiagos apie belaisvių buitį, medicinos priežiūros ar darbo sąlygas.

Pateikiant Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisvių tautinę „mozaiką“, monografijoje neminimi „vlasovininkai“ ir kitų rusiškų karinių formuočių, kovojusių Vokietijos armijoje, karo belaisviai. Matyt, tai lėmė sovietiniai šaltiniai, kuriuose karo belaisviai rusai neminimi, užmaskuojant „specialiojo kontingento“ terminu. Nors skaičiai istoriografijoje skiriasi, vien tik Vokietijos vermachte (vadinamosiose Rytų formuotėse) tarnavo daugiau kaip 1 mln. sovietų piliečių, daugiausia rusų). Tai neturintys precedento „SSRS piliečių“ kolaboravimo su nacistine Vokietija mastai. Didelė šios karinių kolaborantų dalis taip pat pabuvojo karo belaisvių stovyklose ar iškart atsidūrė NKVD ypatinguose lageriuose, patyrė kančių, jų likimai tragiški.

Monografijos tyrimo laukas aprėpia pagrindinę, svarbiausią Vokietijos karo belaisvių dalį – karo belaisvius vokiečius. Svarbesni autoriaus pateikiami duomenys: 1941–1946 m. į sovietų nelaisvę pateko 3,3–3,5 mln. Vokietijos karo belaisvių, SSRS karo

belaisvių lageriuose mirė apie 520 tūkst. žmonių, iš jų 381 tūkst. vokiečių (p. 19–20). Vokietijos karo belaisviai buvo paskirstyti po beveik visos SSRS regionus, veikė 216 lagerių valdybų, kurioms priklausė 2454 lagerių skyriai ir 159 specialios ligoninės. Lietuvoje veikė 6 vokiečių karo belaisvių centriniai lageriai (Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Klaipėdoje, Macikuose (Šilutės raj.)) bei 2 specialiosios karo belaisvių ligoninės (p. 27). Lageriai turėjo po keletą skyrių, jų veikla apėmė didžiąją Lietuvos dalį (p. 39).

1944 m. antroje pusėje į Lietuvos karo belaisvių lagerius buvo atvežta 8614 (o iš jų išvežta 1669) žmonių, 1945 m. atitinkamai – 74808 ir 50351, 1946 m. – 6468 ir 17181 ir t.t. Iš viso 1944–1949 m. per Lietuvos karo belaisvių stovyklas perėjo 92709 žmonės. Belaisvių skaičius Lietuvoje nuolat keitėsi, nuo 1946 m. liepos mėn. visą laiką mažėjo. 1945–1947 m. Lietuvoje nuolatos gyveno ir dirbo 20–30 tūkst. belaisvių, oficialiais sovietų represinių struktūrų duomenimis, daugiau kaip 3 tūkst. jų mirė (daugiausia 1945–1946 m.) ir palaidoti Lietuvoje (p. 10, 26–27, 29).

Kaip žinia, Maskva nepasirašė 1929 m. Ženevos konvencijos „Dėl elgesio su karo belaisviais“, kurioje apibrėžtos pagrindinės karo belaisvių gyvenimo nelaisvėje sąlygos ir humaniško elgesio su jais normos, neleidžiančios kėsintis į belaisvio gyvybę, sveikatą, garbę ir orumą. Pasibaigus karo veiksmams, belaisviai turėjo būti išsiųsti į tėvynę (repatrijuoti).

Tačiau SSRS vadovybė vadovavosi savomis elgesio su karo belaisviais nuostatomis. Jas lėmė keršto ir neapykantos motyvai vokiečiams už tokį pat žiaurų elgesį su sovietų karo belaisviais, taip pat siekiai kuo efektyviau ir ilgiau išnaudoti prievartinį, mažai apmokamą karo belaisvių darbą likviduojant materialinius karo ir vokiečių okupacijos padarinius. Stalinas jau Teherano konferencijoje (1943 m. pabaigoje) prasarė apie ketinimus kelerius metus atstatomiesiems darbams panaudoti ne mažiau kaip 4 mln. vokiečių karo belaisvių. Tada jis ištarė ir grėsmingą frazę apie ketinimą sušaudyti Vokietijos armijos branduolį – apie 50 tūkst. karininkų. Ir tik negatyvi Winstono Churchillio reakcija privertė Staliną atsisąžadėti tokių kėslių, savo žodžius pavadinant pokštu¹.

Sovietų elgsenos su vokiečių karo belaisviais nuostatos lėmė žiaurumą, brutalumą, negailestingumą, žmogaus teisių nepaisymą, patyčias, belaisvių maršimą badu ir šalčiu, sunkiu alinančiu darbu. To rezultatas – karą tūkstančiai Vokietijos karių išgyveno, o sovietų nelaisvės – ne. Autorius pastebi, kad belaisviais tapusiems vokiečių kareiviams sunkiausias gyvenimo etapas buvo laikotarpis nuo suėmimo dienos iki patekimo į karo belaisvių lagerį (p. 22–23). Belaisvių padėtis buvo ypač bloga, net ir tragiška 1945 m. pasibaigus karui. Sovietų Sąjunga buvo materialiai nepasirengusi priimti milžiniško skaičiaus belaisvių, neturėjo kur jų normaliai apgyvendinti ir kuo išmaitinti. Vėliau belaisvių padėtis pagerėjo. Situacija Lietuvos lageriuose visada buvo geresnė negu Rusijoje. Autorius sovietų pareigūnų nusiteikimą vokiečių belaisvių atžvilgiu, jų padėtį gerai iliustruoja

¹ Ю. А. Арзамаскин, *Тайны советской репатриации*, Москва, 2015, с. 307.

daugybe pavyzdžių iš sovietinių šaltinių. Antai jis cituoja LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo P. Jefremovo 1949 m. ataskaitą: „Sunku net įsivaizduoti, kad tai tie patys žmonės, kurie ugnimi ir kalaviju siaubė visą Europą, visam pasauliui, o pirmiausia mūsų tėvynei grasino ruduoju maru. Vokiečių išdidumo, gerai pažįstamo sovietiniams žmonėms, kurie buvo po fašistinių okupantų padu, visiškai nebeliko jiems tapus karo belaisviais. Visi vokiečių belaisviai buvo išsekę dvasiškai ir fiziškai, sirgo distrofija.“ (p. 98–99).

Monografijoje mėginama vokiečių karo belaisvių padėtį sovietiniuose lageriuose lyginti su sovietinių karo belaisvių padėtimi Vokietijos lageriuose. Iš autoriaus pateiktų skaičių apie belaisvių mirtingumą abiejų valstybių lageriuose, kai kurių Sovietų Sąjungos karo belaisvių lagerių prilyginimo su nacių koncentracijos stovykloms (p. 21, 175) matyti, kad autorius belaisvių gyvenimo sąlygas Vokietijos lageriuose laiko lengvesnėmis, palankesnėmis. Palyginus autoriaus pateikiamus duomenis su vokiečių istoriko Christopho Dieckmanno² atlikto tyrimo duomenimis, vargu ar toks teiginys yra teisingas. Ir pats autorius jį paneigia, pateikdamas nemažai faktų: grįžtantys į Vokietiją ir Austriją belaisviai neturėjo būti ligoti, jie turėjo sudaryti bent kiek palankesnę nuomonę apie Sovietų Sąjungą (p. 220) ir kt. Be abejojimo, tiek abiejų kariavusių pusių nusikaltėliškos politikos karo belaisvių atžvilgiu, tiek ir jos rezultatų (aukų) panašumai ir skirtumai yra tolesnių tyrimų objektas.

Maskva siekė Vokietijos karo belaisvių repatriaciją užtęsti kuo ilgiau, išnaudoti jų mažai apmokamą darbo jėgą priverstiniais savo ūkio atstatymo ir plėtros darbams. Pirmaisiais pokario metais belaisvių lageriai darbo jėgos ištekliais ir efektyvumu pranoko gulagą, iš esmės tai buvo didžiulė vergiško darbo injekcija stalininei SSRS ekonomikai (p. 34).

Autoriaus vertinimu, nors Lietuvos miestai, ekonomika, visa ūkio infrastruktūra labai nukentėjo nuo karo veiksmų (p. 37), Lietuvai buvo skirta palyginti mažai vokiečių karo belaisvių, daug mažiau nei Latvijai ir Estijai. 1946 m. kovo mėn. duomenimis, Lietuvai skirta 33549, Estijai – 45002, Latvijai – 58160 belaisvių (p. 22). Autorius spėja, kad jų skaičių lėmė Kuršo grupuotės belaisviai, kurių iš Latvijos bei Estijos nespėta išvežti į SSRS (p. 22). Tai diskutuoti klausimai. Atrodytų, kad agrarinė Lietuva kur kas mažiau nukentėjo nuo karo veiksmų nei labiau „industrinės“ Latvijos ir Estijos, ji nepalyginamai mažiau nukentėjo ir nuo vokiečių mobilizacijų, gerokai mažiau Lietuvos gyventojų pasitraukė į Vakarus 1944 m. Tai ir atspindi paskirtų karo belaisvių kontingentai okupuotoms Baltijos valstybėms. Sovietų valdžios vertinimu, darbo jėgos Lietuvoje pakako, todėl karo belaisvių skaičius buvo sparčiai mažinamas, jų darbo jėgos reikėjo kituose, labiau nukentėjusiuose regionuose.

²Žr. Ch. Dieckmann, V. Toleikis, R. Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje / Murders of Prisoners of War and of Civilian population in Lithuania*, Vilnius, 2005, p. 9–53, 221–266.

Autorius pateikia gausią įvairaus pobūdžio medžiagą apie Vokietijos karo belaisvių darbą Lietuvoje, jo įvairovę ir rezultatus. Jie šalino griuvėsius, atstatė geležinkelio stotis, fabrikus, pramoninius, ūkinius, karinius objektus, gyvenamuosius namus, kultūros ir švietimo įstaigas, dirbo įvairius kitus darbus. Monografijoje išvardyti jų darbų rezultatai Lietuvos miestuose – įspūdingi. Karo belaisviai sunkiu ir alinančiu darbu padarė kur kas daugiau negu tai, ką galima apibrėžti kaip „atstatomuosius darbus“, jų darbo rezultatai peraugo į plėtros darbus, į tai, ką sovietiniai autoriai vadino „liaudies ūkio industrializavimo“ pradžia ar „socializmo sukūrimo pagrindais“ sovietinėje Lietuvoje.

Trumpoje recenzijoje-anotacijoje sunku apžvelgti visą plačią ir sudėtingą monografijos tematiką, daugelį smulkesnių temų ir klausimų. Autorius daug dėmesio skiria agentūriniam darbui tarp karo belaisvių, jo duomenimis, 1947–1948 m. LSSR karo belaisvių lageriuose veikė 629 agentai (p. 119). Monografijoje pateikiama daug sovietiniais agentais užverbuotų belaisvių surinktos medžiagos apie demaskuotus nacių nusikaltėlius, vokiečių įvykdytus nusikaltimus – holokausto akcijas, kaimų deginimus ir kt. Lietuvai bene svarbiausias nusikaltėlis buvo 16-ojo SS policijos pulko obervachmistras Karlas Heimannas, Pirčiupių kaimo tragedijos dalyvis (p. 224).

V. Tininis savo monografijos, deja, nebaigė. Sutrukdė netikėta ankstyva mirtis 2015 m. rugsėjo 15 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vadovų ir darbuotojų pastangomis atlikus knygos parengimo spaudai baigiamuosius darbus, monografija išleista po autoriaus mirties.

Apibendrinant galima daryti išvadą, kad V. Tininis praturtino Lietuvos istoriografiją nauja, aktualia Antrojo pasaulinio karo ir pokario laikotarpio istorinių tyrinėjimų tematika. Jo monografija – solidus mokslinis darbas, reikšmingas įnašas į istoriografiją. Be abejo, ji paskatins naujus šios problematikos tyrinėjimus.

Rimantas Z i z a s

(Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras)